

8.2. Het ontstaan van religie. 2. De sociaal-culturele bovenbouw. De Machtige-Voorouder Hypothese

Paul A.M. van Dongen © 2021

*De Ghost theory ter verklaring van het ontstaan van religie door Herbert Spencer (1876)
is ten onrechte in de vergetelheid geraakt.*

Samenvatting

Hoe komt het dat onze verre voorouders in kleine samenlevingen lang geleden zijn gaan geloven in een leven na de dood? Ik denk omdat ze in hun dromen en soms in het dagelijks leven hun overleden dierbaren zagen en hoorden. Geleidelijk meenden onze verre voorouders dat vooroudergeesten ook raad en hulp konden geven, en dat ze goed gedrag beloonden en slecht gedrag afstraffen. Ze probeerden de vooroudergeesten gunstig te stemmen door goed gedrag, gebed, offers en magie. De legendes en mythes over de voorouders werden steeds mooier en fantastischer, en vooral aan verre voorouders werd steeds meer bovennatuurlijke macht toegeschreven. Goden zijn uiteindelijk de opgewaardeerde geesten van de oudste voorouders van leiders – de stamouders van het volk.

Volken werden in hun bestaan bedreigd door buurvolken. Leiders hebben hun oeroude 'machtige' voorouders ingezet om zelf meer gezag te krijgen en om meer samenhang binnen hun stam te bewerkstelligen. Een stam met prestigieuze goden kon makkelijk bondgenoten werven, oorlogen winnen en blijven voortbestaan. Volgens mij is religie bewaard gebleven, doordat het bijdroeg aan het winnen van oorlogen. Ik noem dit de Machtige-Voorouder Hypothese voor het ontstaan en behoud van religie.

- Samenvatting
- 1. Inleiding
- 2. Religie in geschiedenis en antropologie
 - 2.1. Archeologie en religie
 - 2.2. Antropologie en religie
 - 2.3. Geschiedenis en religie
- 3. Hypotheses over de oorsprong van religie
 - 3.1. Het wereldse en het heilige
 - 3.2. Ontstaan van religieuze varianten
 - 3.3. Magie
 - 3.4. Mana: een bovennatuurlijke kracht
 - 3.5. Religie als sociaal verschijnsel
 - 3.6. Religie als verklaring
 - 3.7. Religie en moraal
- 4. Is religie een instinct?
- 5. Besluit

1. Inleiding

Religie: cultuur en biologie?

Voor veel filosofen is religie niet zomaar belangrijk, maar zelfs Heilig. Toch probeer ik hier een causale verklaring voor het ontstaan van religie te vinden en te onderbouwen. Bloch (2008) meent dat het principieel onmogelijk is religie vanuit evolutie te verklaren. "... *het is een misleidende onderneming om religie in evolutionaire termen te verklaren, want religie is een onlosmakelijk deel van een uniek aspect van de menselijke organisatie.*"

In hoofdstuk 8.1. heb ik de beperkte erfelijke wortels van religie getoond. In dit hoofdstuk bespreek ik de sociale en culturele bovenbouw. De volgende vragen staan centraal.

1. Hoe zijn onze voorouders toen ze net taal ontwikkeld hadden, op het idee gekomen van bovennatuurlijke wezens?
2. En waardoor is dit idee bewaard gebleven?

Adaptatie of bij-product?

Tegenwoordig gaat de discussie over de evolutie van religie over de vraag of religie ontstaan is doordat het zelf 'ergens goed voor

was' (adaptatie ¹), of als bij-product van eigenschappen die ergens anders goed voor waren (Sosis 2009, Norenzayan 2016).

- Religie kost de gelovigen veel: offers, levensonderhoud van priesters, pelgrimages, kathedralen, grafmonumenten en investering van tijd (Atran 2007). Zo'n dure culturele variant kan alleen blijven bestaan, als er een Groot Voordeel tegenover die kosten staat. Ik probeer dat voordeel in dit hoofdstuk te specificeren.
- Boyer (2003), Dawkins (2006) en Pyysiäinen en Hauser (2009) zagen geen groot voordeel van religie. Daarom namen ze hun toevlucht tot een verlegenheidshypothese: religie is een bij-product van de werking van een complex brein. "*Religie is te beschouwen als een bijproduct van het haperen van een paar van die modules [in de hersenen], bijvoorbeeld van de modules voor het vormen van opvattingen over andermans denken, voor het vormen van bondgenootschappen en voor discriminatie ten gunste van groepsleden en ten koste van buitenstaanders.*" (Dawkins en van Riemsdijk 2006, p. 196).

Het is de vraag waardoor religie, die de gelovigen zoveel kost, niet door selectie geëlimineerd is (Bloom 2012, p. 183).

De culturele bovenbouw

Om een oorsprong van religie te reconstrueren, moeten we kijken naar de meest simpele uitingen van religie bij kleinschalige, niet-westerse samenlevingen. Die meest simpele uitingen zijn bij veel volken complexer geworden tot de huidige religies. Huidige uitingen van religie zijn het resultaat van duizenden jaren culturele ontwikkeling. Religieus geïnspireerde heersers hebben indrukwekkende symbolen laten maken: piramides, tempels, kathedralen, mausolea, heilige boeken en indrukwekkende theologische en filosofische constructies. De religies van de klassieke Egyptenaren, Grieken, Romeinen en Maya's waren verontwikkelde religies. De culturele bovenbouw van de grote religies is zo indrukwekkend dat de oorsprong van religie onzichtbaar is geworden.

2. Religie in geschiedenis en antropologie

2.1. Archeologie en religie

Lange tijd hadden archeologen de neiging om oude vondsten bij voorkeur religieus te

interpreteren. Helaas; alleen expliciete religieuze teksten wijzen onmiskenbaar op religie. **Graven.** Men onderzocht hoe de doden begraven werden. Men vermoedde dat zorgvuldige begrafenissen wijzen op een geloof in een leven na de dood. Het oudst bekende graf met grafgiften is gevonden in Shanidar (Irak) van 80 - 60 kya (*kiloyears ago*, = duizenden jaren geleden). Een overleden Neanderthaler is in een grot bijgezet en bedekt met bloemen. In het huidige Israël is een graf van 12 kya van een 45-jarige vrouw gevonden. Er waren vele grafgiften waardoor de onderzoekers meenden dat deze vrouw sjamaan was (Grosman e.a. 2008).

Kunst. Ook allerlei beeldjes en schilderijen zijn religieus of magisch geduid. Schilderingen van jachtwild zouden de jacht bevorderen. Beroomd zijn de zogenaamde Venusbeeldjes: beeldjes van 40 - 11 kya uit Europa en Siberië van naakte vrouwen. Deze Venusbeeldjes illustreren het duidelijkst de grote onzekerheid in de interpretatie van archeologische vondsten. Zijn deze beeldjes religieus, voor vruchtbaarheidsrituelen of erotische kunst. Of misschien is eventuele kleding verdwenen (Nelson 2008, Culotta 2009)?

Monumenten. In Göbekli Tepe (zuidoost Turkije) zijn grote stenen (megalieten) in een cirkel ontdekt van 11,5 kya. De onderzoekers menen dat dit een religieus centrum is (Curry 2008), maar uit stenen alleen kan men niet afleiden waarvoor een gebouw gebruikt werd. Wel kan men sociale structuren afleiden uit monumenten (Renfrew 1983). Het kost vele manjaren om een groot monument te maken. De opdrachtgever was dus rijk en machtig genoeg om een groot monument te laten bouwen. Deze macht en rijkdom kan de heerser alleen ontlenen aan veel onderdanen en een sociale structuur, zodat veel rijkdom bij hem (het was bijna altijd een man) komt.

Teksten. Als er geschreven bronnen zijn, is het eigenlijk geen archeologie meer, maar geschiedeniswetenschap. Alleen teksten over religieuze onderwerpen zijn onmiskenbare tekenen van religie. In Mesopotamië en Egypte zijn teksten van 5 kya gevonden over religieuze onderwerpen. Op Soemerische kleitabletten staat een scheppingsverhaal met overeenkomsten met het scheppingsverhaal uit de Tenach (het Oude Testament) – maar de Soemerische kleitabletten zijn minstens 1.000 jaar eerder geschreven.

¹ Voor redenen vermeld in hoofdstuk 3.1. gebruik ik het woord 'adaptatie' liever niet.

2.2. Antropologie en religie

Sociale ontwikkeling en religie

De ontwikkeling van een maatschappij kan afgeleid worden uit de middelen van bestaan of het aantal sociale geledingen.

De middelen van bestaan variëren tussen volken. In stijgende complexiteit zijn dit: jagen/verzamelen, visserij, tuinbouw, landbouw, veeteelt, handel, industrie en informatie-maatschappijen. Jagers/verzamelaars hebben het meest oorspronkelijke voedingspatroon ²; de meeste jager/verzamelaar-volken geloven niet in machtige goden (tabel 2). Bij complexere samenlevingen komt vaker het geloof in machtige goden voor, maar aanvankelijk was religie geen basis voor moraal. Bij landbouwers en veehouders zien we vaker het geloof in een oppermachtige god, die een moraal voorschrijft (Roes en Raymond 2003, Moor e.a. 2007).

Sociale geleding: men onderscheidt gezinnen, grootgezinnen, stammen, volken, dorpen, steden en staten (hoofdstuk 4.1.). Bij samenlevingen met de minste sociale geledingen vinden we de simpelste uitingen van religie: men gelooft wel in vooroudergeesten, maar deze hebben vaak geen invloed op het dagelijks leven (tabel 1). In samenlevingen met meer sociale geledingen gelooft men vaker dat de vooroudergeesten wel invloed hebben, en men beoefent rituelen om deze vooroudergeesten gunstig te stemmen (Swanson 1960, Botero e.a. 2014). Er zijn verscheidene Austronesische gemeenschappen met verschillen in sociale ontwikkeling. Hiervan zijn 93 volken onderzocht. Bij 67% van de volken met de meeste sociale geledingen kwamen rituele mensenoffers voor, en bij 25% van de egalitaire samenlevingen (Watts e.a. 2016).

2.2.1. Culturen over de ziel

Dit stuk gaat niet over de ziel. Dit stuk is uitsluitend culturele antropologie: over opvattingen van allerlei volken over de ziel en een leven na de dood.

1. Wie of wat heeft een ziel?

1. Mensen. Volgens Plato, Aristoteles en de Stoïcijnen hebben alleen mensen een 'intelligente ziel' of ratio. Dit standpunt werd ook aangehangen door Thomas van Aquino, Descartes en Heidegger; het is de officiële Christelijke leer. Het standpunt dat alleen mensen een ziel hebben, gaat gepaard met

een fundamentele kloof tussen mensen en andere dieren.

2. Dieren. Volgens Plato en Aristoteles hebben mensen en dieren een emotionele ziel of wil. Linnaeus deelde de mens in bij de apen: "*Mensen moeten hun frustratie niet afreageren op dieren. De theologie verklaart dat de mens een ziel heeft en dat dieren slechts mechanische automaten zijn, maar volgens mij hebben dieren ook een ziel, maar minder adellijk.*" (Linnaeus, geciteerd uit Frängsmyr e.a. 1983, p. 166). Als men gelooft dat zowel mensen als dieren een onsterfelijke ziel hebben dan zijn in dat opzicht mens en dier meer gelijk.
3. Alle levende wezens. Volgens Plato en Aristoteles hebben mensen, dieren en planten een voedende ziel die verlangt naar levensbehoeften.
4. Alle dingen. Veel mensen geloven in een 'bezielde natuur'. Er zijn 2 varianten. (1) de geesten van overleden mensen leven ook voort in dieren, planten, voorwerpen, bergen, rivieren en natuurverschijnselen zoals bliksem. (2) De levende en levenloze natuur is altijd bezielde geweest (Spinoza 1678). Dit lijkt op de visie van William James, een van de grondleggers van de psychologie. "*Maar concrete gedachten zijn van hetzelfde spul gemaakt als dingen. [...] In een volgend artikel ³ zal ik de opvatting dat de wereld samengesteld is uit zuivere belevingen, verhelderen.*" (James 1904, p. 491).

2. Waaruit bestaat de ziel?

1. De ziel is stoffelijk en bestaat uit atomen (Democritus). In het denken van Democritus verliezen de atomen van de ziel na het overlijden hun verband, en daarmee verdwijnt de ziel, terwijl de afzonderlijke atomen blijven bestaan. Bij gewichtsmetingen aan stervende mensen vond MacDougall (1907a,b) na het overlijden een gewichtsafname van 10,6 - 45,8 gram, terwijl het gewicht niet veranderde bij het overlijden van 15 verdoofde honden. Dit leidde tot het bericht in de populaire literatuur dat 'de ziel van de mens 21 gram weegt' ⁴, wat niet eens een juist gemiddelde was. Er is sindsdien geen behoorlijke replicatie van de observaties van MacDougall bij stervende mensen gepubliceerd. Bij stervende schapen werd er juist een tijdelijke gewichtstoename gevonden (wat ook bizar is, Hollander 2001). Vooralsnog twijfel ik er

² Ook chimpansees leven als jagers/-verzamelaars.

³ Zo'n volgend artikel heb ik niet gevonden.

⁴ Daarom noemde Alejandro González Iñárritu zijn film '21 Grams'.

sterk aan of er echt een gewichtsverandering optreedt bij het overlijden van mensen of dieren (Ishida 2010).

2. De ziel is onstoffelijk en bestaat niet uit atomen. Dit is de officiële Christelijke leer.
3. "De ziel is een proces". Aristoteles gebruikt weliswaar een zelfstandig naamwoord voor 'ziel', maar voor hem is 'ziel' eerder een gebeurtenis (of een beleving) dan een ding: "*Er is geen ziel als er geen gedachte is*" (Aristoteles Peri psychè (de anima) 429b.22),

Een van de grootste voorvaders van de psychologie, William James, laat expliciet in het midden of de ziel stoffelijk of onstoffelijk is (James 1890, p. 348 – 349).

3. Wat gebeurt er met de ziel na het overlijden?

1. De sterfelijke ziel verdwijnt bij het overlijden (Aristoteles, Lucretius Carus). Volgens Democritus bestaat ook de ziel uit onsterfelijke atomen. Na de dood verliezen de atomen van de ziel en het lichaam hun verband: er is in zijn denken dus geen onsterfelijke ziel, maar alleen eeuwige atomen.
2. De onsterfelijke ziel gaat na het overlijden naar andere wezens: zielsverhuizing (Hindoës, Boeddha, Pythagoras, Plato en Plutarchus). Volgens de Boeddhistische leer kan men na een aantal zielsverhuizingen en een goed leven een toestand van verlichting of Nirwana bereiken, dat is bevrijd zijn van begeerte, hartstocht, hebzucht, afkeer, begoocheling en vastklampen aan het bestaan. In sommige interpretaties is dit een toestand van Leegte, en in andere een toestand van Eeuwig Geluk.
3. De sterfelijke ziel gaat naar 'elders'. Als de nabestaanden onvoldoende voor de ziel van een overledene zorgen, kan deze ziel geleidelijk verdwijnen. De ziel verdwijnt, wanneer er geen levende mensen meer aan de overledene denken.
4. De onsterfelijke ziel gaat naar een speciaal dodenrijk (Hades, Walhalla of hemel/hel/-vagevuur/voorgeborchte). Dit is respectievelijk de Griekse, Germaanse en Christelijk traditie. Volgens Plato is er een onsterfelijk deel van de ziel, nous, die bij het overlijden overblijft.

William James laat in het midden of de ziel sterfelijk of onsterfelijk is (James 1890, p. 348 – 349).

4. Heeft de ziel van overledenen invloed op de nabestaanden?

1. In veel culturen meent men dat de vooroudergeesten invloed hebben op het leven nu. Daarom onderneemt men (soms moeizame

en dure) acties 'om de vooroudergeesten gunstig te stemmen'.

2. De zielen van de overledenen hebben geen invloed op het huidige leven. Dit is de officiële Christelijke leer, alhoewel sommige gelovigen de 'voorspraak van heiligen' inroepen.

De ziel in de Christelijke traditie

Ten onrechte meent men dat 'de ziel' een eenvoudig concept is. Als men over 'de ziel' spreekt, kan men maar beter specificeren welke ziel men bedoelt. In het Christelijke denken associeert men een ziel met een onsterfelijk, onstoffelijk 'iets' dat het lichaam verlaat rond het moment van overlijden, naar een speciaal dodenrijk gaat, en geen concrete invloed heeft op het leven van de nabestaanden. De Christelijke ziel is volgens bovenstaande nummering 'ziel 1.1 \ 2.2 \ 3.4 \ 4.2'. Uitspraken over de ziel zijn niet empirisch wetenschappelijk toetsbaar; het zijn speculaties of geloofsbelijdenissen.

2.2.2. Culturen over god en goden

Dit stuk gaat niet over god of goden. Dit stuk is uitsluitend culturele antropologie: over opvattingen van allerlei volken over god en goden.

Scheppingsverhalen

Allerlei volken en volkjes hebben hun scheppingsverhalen. Scheppingsverhalen beschrijven de oorsprong van de aarde, de zon, de maan, de sterren, planten, dieren en de mens. Verspreid over allerlei culturen, zijn er honderden verschillende scheppingsverhalen. In sommige verhalen waren er eerst god(en) en later materie, in andere verhalen is de volgorde omgekeerd. In verschillende verhalen is de materie ontstaan uit 'het niets', uit 'de chaos', uit een 'vereniging' (copulatie) van twee oudergoden, of uit delen van een oergod (hoofdstuk 5.2.). Zolang als de scheppingsverhalen mondeling werden overgeleverd, veranderde de inhoud voortdurend. Pas toen er grotere volken waren met een centraal bestuur, en met schriftelijk vastgelegde verhalen, werd één versie van het scheppingsverhaal als de officiële versie beschouwd.

1. Hoeveel goden zijn er?

Het aantal goden of godachtige *agents* verschilt per geloof. Dit aantal is niet precies te bepalen, want het is meestal niet duidelijk welke bovennatuurlijke *agents* tot de goden gerekend moeten worden. In veel religies onderscheidt men grotere en kleinere goden, en engelen en duivels, en in veel religies zijn er

heiligen, kleinere natuurmachten, tot uiteindelijk een bezielde natuur.

1. Nul. Er zijn twee varianten zonder goden.

- Sommige denkers zijn ervan overtuigd dat er geen enkel bovennatuurlijke *agent* bestaat. Dit is het strikte atheïsme. Een lastig aspect van deze visie is dat men niet helder kan verwoorden wat men niet accepteert (dit wordt wel *agnosticisme* genoemd).
- Er zijn geïstitutionaliseerde leefregels waarin geen plaats voor een god is. Confucius stelt dat mensen niets kunnen weten van goden of over een leven na de dood. Daarover doet hij geen uitspraken. Boeddhisme en Taoïsme zijn in principe leefregels zonder een god. In beide stelsels gelooft men wel in een leven na de dood door reïncarnatie. In sommige varianten van het Taoïsme gelooft men wel in goden.

2. Één. Er is slechts één god, of godachtige *agent*.

- Strikt monotheïsme. Er is slechts één god. Deze variant vinden we in het Jodendom en de Islam. Iedere verwijzing naar andere godachtige *agents* is afgoderij. Maar in de Koran worden expliciet andere bovennatuurlijke *agents* geaccepteerd: zoals engelen en djinns.
- Flexibel monotheïsme. Een speciale variant is de Christelijke Drie-eenheid, dat er één God ⁵ in drie personen is: de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. In varianten van het Hindoeïsme geldt iets vergelijkbaars. Daar worden de drie hoge goden (Brahma, Krishna en Vishnu) soms als drie personen en soms als varianten van één persoon opgevat.
- 'ietsisme'. Sommige mensen geloven nadrukkelijk niet in een geïstitutionaliseerde godsdienst, maar zij zeggen wel "dat er iets meer moet zijn", een of andere bovennatuurlijke kracht (Verkuijlen 1996, Plasterk 1997). Dat 'iets' wordt niet gespecificeerd, maar iedere 'ietsist' heeft daar de eigen gevoelens bij.

3. Twee. In sommige religies meldt men twee strijdige principes van goed en kwaad.

- In het Zoroastrisme zijn er twee strijdende godheden: de goede Ahoera Mazda (Verlichtende Wijsheid) en de slechte Ahriman (Destructieve Geest, hoofdstuk 5.2.).

4. Meer dan twee. Aanhangers van polytheïstische godsdiensten geloven in het bestaan van allerlei persoonlijke goden. De grootste goden werden in lokale heiligdommen vereerd. In de oudheid onderscheidde de Grieken 12 Olympische goden. In alle grote polytheïstische

godsdiensten onderscheidt men één Oppergod; dat geldt voor de Egyptenaren, Grieken, Romeinen, Germanen en Maya's.

5. Allerlei kleinere bovennatuurlijke wezens. In de Christelijke en moslim traditie erkent men ook goedaardige engelen en kwaadaardige duivels (djinns). Bovendien kon de natuur bezielde zijn door ontelbare kleine goden, zoals nimfen en bosgoden.

6. Overal (monisme). Volgens sommige denkers is de natuur doortrokken van het goddelijke. Het goddelijke is overal in de natuur (en er zijn geen afzonderlijke goden of godjes). Er is een god/natuur, en geen god of natuur (Spinoza 1678).

7. Onkenbaar. In de Joodse traditie is 'het allerhoogst' onzegbaar, onkenbaar en onbenoembaar.

Hindoeïsme. In de lange geschiedenis van het Hindoeïsme zijn er veel bovennatuurlijke mannelijke en vrouwelijke 'principes' met een eigen naam (westerlingen noemen dit goden en godinnen). De belangrijke goden zijn Brahma, Vishnu en Shiva, maar er zijn ook andere goden en godinnen zoals Shakti, Parvati, Ganesha en Lakshmi. Volgens één interpretatie zijn dit allen verschijningsvormen van één goddelijk principe (Brahma). Volgens het andere uiterste zijn er 330 miljoen Hindoeïstische goden.

2. Zijn er persoonlijke goden?

1. Persoonlijke goden. In de meest oorspronkelijke mythes worden goden opgevoerd als personen die zich gedragen als gewone mensen, met alle deugden en ondeugden. Die goden hebben onderlinge relaties (en seks) en ze hebben ook relaties (en seks) met mensen. Er is de speciale situaties dat één *agent* zowel mens als god is. Dat geldt voor de god-vorsten in onder andere Egypte, Rome en Maya. Ook geldt dit voor de Christelijke Jezus van Nazareth, die volgens een gangbare Christelijke interpretatie "waarlijk god en waarlijk mens" is. In veel mythes hebben de goden een lichaam, zoals de mensen.

2. Het geslacht van god is nogal ongrijpbaar. In sommige scheppingsverhalen is het oerprincipe duidelijk vrouwelijk (Gaia, Moeder Aarde) of duidelijk mannelijk (de Griekse Kronos). Verscheidene scheppingsverhalen begonnen met de paring van een man en vrouw, of van een mannelijk en vrouwelijk principe. In allerlei mythes zijn de goden mannen of vrouwen, omdat de mens nu eenmaal goden naar zijn beeld en gelijkenis

⁵ Ik gebruik het woord God met een hoofdletter als eigenaam voor de Christelijke god:

eigennamen zoals Jahweh, God, Allah, Zeus of Huitzilopochtli schrijf ik met hoofdletters.

Bovennatuurlijke wezens (*agents*) en hun eigenschappen

Bovennatuurlijke 'wezens' of 'krachten' zijn in ieder geval niet natuurlijke dingen of krachten. De natuurkunde leert ons wat natuurlijke dingen of krachten zijn; daarmee zijn natuurlijke dingen en krachten omschreven. Andere dingen en krachten zijn 'bovennatuurlijk'. Sinterklaas en de Kerstman zijn geen bovennatuurlijke wezens (Anderson 2010), maar verklede mensen.

In de sociale wetenschappen komen vaak abstracte begrippen in zinnen voor als actor (Anderson 2010); dat is ongelukkig metaforisch taalgebruik, dat toetsbare zinnen in de weg staat (hoofdstuk 7.3.). Maar daarmee zijn die abstracte begrippen geen bovennatuurlijke wezens.

In de secties 2.2.1. en 2.2.2. is besproken welke verschillende eigenschappen in allerlei culturen worden toegeschreven aan 'zielen', 'geesten' en 'goden'. In sommige (maar niet alle) visies zijn 'zielen', 'geesten' en 'goden' actoren. Ik gebruik hier het woord '**agent**' voor alle actoren: dieren, mensen, 'engelen', 'duivels', 'zielen', 'geesten' en 'goden'. Men spreekt dus van natuurlijke en bovennatuurlijke *agents*.

Als men accepteert dat die bovennatuurlijke *agents* afgeleid zijn van vooroudergeesten aan wie leiders steeds meer macht toeschreven, dan worden alle eigenschappen van die bovennatuurlijke *agents* op slag voorspelbaar en voorstelbaar. In de terminologie van Boyer (2001) hebben bovennatuurlijke *agents* 'contra-intuïtieve' eigenschappen. Zo kan je dat noemen, maar 'contra-intuïtief' is niet noodzakelijk strijdig met de natuurwetenschap.

bedenkt. In de Christelijke en Hindoe Drie-eenheid zijn er uitsluitende mannelijke personages. In traditionele Joodse verhalen is Jahweh een man, maar volgens sommige moderne Joodse theologen is de categorie 'geslacht' niet van toepassing op Jahweh.

3. Onpersoonlijke goden. Andere denkers, zoals Maimonides, Spinoza, Einstein en Gödel, concludeerden tot een pantheïsme: een god die Alles is.

Voor Herbert Spencer (1862) stond 'het Onkenbare' (met een hoofdletter, *Unknowable*) centraal. Hij propageerde de aanbidding van 'het Onkenbare' als positief geloof dat het conventionele geloof kon vervangen. De werkelijk bestaande mensen hielden niet van zo'n abstract principe.

3. Waaruit bestaan de goden?

1. De goden hebben een stoffelijk lichaam. In het denken van Democritus bestonden ook de goden uit atomen. In de Griekse mythologie kunnen goden nakomelingen bij mensen verwekken.
2. De goden zijn uitsluitend geestelijk en onstoffelijk.
3. Er is één goddelijk natuurprincipe (pantheïsme).

Er zijn ook religies met bovennatuurlijk wezens die deels mens, deels dier zijn (zoals de centauren).

4. Hoeveel macht hebben de goden?

1. Geen macht. In de meeste kleinschalige, niet-westerse gemeenschappen met weinig sociale geleidingen gelooft men niet in geesten met macht (Swanson 1960). In het denken van Spinoza (1678) heeft de god/natuur geen verlangen en geen macht,

maar alles verloopt deterministisch volgens de natuurwetten.

2. Macht gedeeld met andere bovennatuurlijke *agents*. In de mythes van polytheïstische stelsels is er één oppergod die de meeste macht heeft, maar ook de lagere goden hebben enige macht. Er is strijd tussen de goden. In de Christelijke traditie is er ook plaats voor engelen, duivels en heiligen, aan wie ook enige macht wordt toegeschreven.
3. Macht beperkt door het Noodlot. In Griekse mythes werd de macht van de goden absoluut beperkt door het Noodlot, dat gepersonifieerd werd door de drie Schikgodinnen, Moira.
4. Voorwaardelijke macht: de goden zijn machtig, maar als een mens de 'juiste rituelen' uitvoert, moeten zelfs de goden daaraan gehoorzamen.
5. Één almachtige god. In de Christelijke traditie is God almachtig, alwetend, overal-aanwezig en al-goed, en heeft de mens een vrije wil. De combinatie van deze eigenschappen heeft geleid tot theologische debatten binnen het Jodendom en het Christendom.
6. Macht gedeeld met vrije mensen. Er is een Christelijke traditie dat God een vrije mens wilde scheppen.

5. Zijn de goden goed?

De vraag of 'de goden' 'goed' zijn, is niet simpel te beantwoorden, want veel godsbeelden zijn veranderende tijdsbeelden.

1. Een straffende god. In latere interpretaties van religie (sectie 3.7.) meent men dat godheden slecht gedrag afstraffen. Jahweh, de god van de Joden, begon als een afschrikwekkende god die onder bedreiging het

juiste gedrag van zijn volk afdwong, en verscheidene malen opdracht tot genocide gaf. Later kreeg Jahweh een mildere status als Beschermers van Zijn volk. In veel religies eiste de god mensenoffers, anders werd het volk gestraft.

2. Een goede en een slechte god. In het Zoroastrisme zijn er twee goden: de goede Ahoera Mazda en de slechte Ahriman. In het Hindoeïsme is er een goddelijke drie-eenheid van Brahma (de schepper), Vishnu (de instandhouder) en Shiva (de vernietiger). Vernietiging is niet uitsluitend een verwerpelijke daad, maar het is noodzakelijk voor herschepping (vernieuwing).
3. Chauvinistische goden. Sommige volken menen dat ze door hun goden bevoordeeld worden, zoals in de Trojaanse oorlog, waar goden aan beide zijden meestreden. De Joden beschouwen zich als 'het uitverkoren volk'.
4. Onkenbaar. Sommige Joodse theologen verkondigen dat de categorie 'goed/slecht' niet van toepassing is op Jahweh.
5. Één algoede god. In de huidige tijd zeggen gelovigen graag: "God is liefde". 'Allah' is het woord voor god bij de moslims, maar ook bij sommige Christelijke en Joodse groepen. Allah wordt aangeduid als de Meest Barmhartige, de Meest Genadevolle.

6. Zijn de goden onsterfelijk?

1. Onsterfelijk. In de Christelijke traditie is God zonder begin en zonder einde, en daarmee onsterfelijk. In de Egyptische en Griekse traditie was er sprake van onsterfelijke goden, terwijl alle andere levende wezens sterfelijk waren.
2. Toch sterfelijk? De Egyptische god Osiris werd door zijn broer Seth vermoord, in stukken gehakt, en over de aarde verspreid, maar de vrouw en zus van Osiris, de godin Isis, verzamelde de stukken en gebruikte toverkracht om Osiris te herstellen. In de Germaanse mythologie is er een eindstrijd tussen goden en reuzen, de Ragnarok, of *Götterdämmerung*, waarin de meeste goden, reuzen en monsters omkwamen. Ook de oppergod Wodan vond daar zijn einde. Na de Ragnarok zou een nieuwe wereld met nieuwe goden ontstaan.

Een god in de christelijke traditie

Ten onrechte meent men dat 'god' een eenvoudig concept is. Als men over 'god' spreekt, kan men maar beter specificeren welke god men bedoelt. In het Christelijke denken

associeert men God met een almachtige, onsterfelijke, onstoffelijke persoon. De Christelijke God is volgens bovenstaande nummering 'god 1.2 \ 2.1 \ 3.2 \ 4.5-6 \ 5.5 \ 6.1'. Er is geen uitgekristalliseerd, consistent Christelijk theologisch standpunt over de almacht van God, de vrijheid van de mens, en de macht van engelen, duivels of heiligen. Uitspraken over God of andere goden zijn niet empirisch toetsbaar; het zijn geloofsbelijdenissen.

2.3. Geschiedenis en religie

2.3.1. Religie en de machthebbers

Religie was oorspronkelijk een zaak van de machthebbers.

In veel oude samenlevingen bepaalden de machthebbers welke religie toegestaan was. Religie was een zaak van de machthebbers, en de machthebbers konden hun volk één religie opleggen of religieus tolerant zijn. Enkele samenlevingen waren religieus tolerant en pluriform (Chua 2007), zoals in Perzië onder Cyrus de Grote (600 - 530 BCE), het klassieke Rome, de Chinese Tang dynastie (618 – 907 CE), en het rijk van Djengis Khan (1162 – 1227). Als de machthebber één religie oplegde, was religieuze rebellie (ketterij) een opstand tegen de leider. Alle dominante beschavingen uit de geschiedenis hadden een bloeiende godsdienst, grote gebouwen en machtige priesters ⁶. De religieuze en wereldlijke macht werkten nauw samen; soms waren er verschillende personen voor wereldse en religieuze zaken, en soms waren die taken in één persoon verenigd. Er zijn 3 varianten.

De leider **legitimeert** zich door religie. In de christelijke traditie baseert men zich op de Bijbel. "*Mijn Koning is gezalft door Mijn beleid; hij, door Mijn hand op Sions troon verheven, heerst op den berg van Mijne heiligheid.*" (Psalmen 2: 3). Ook in China spreekt Mengzi (Mencius 372 – 289 BCE) een soortgelijke gedachte uit. Toen Mengzi werd gevraagd wie aan keizer Shun zijn gezag verleende, zei hij: "*Het was de hemel.*"

De leider **stamt af** van de goden. In o.a. het oude Egypte, Griekenland, Rome, Scandinavië, Midden- en Zuid-Amerika en Polynesië claimden heersers dat ze van de goden afstamden. Romulus en Remus, de mythische stichters van Rome, waren zonen van Mars (de god van de oorlog), en hun moeder stamde af van Aeneas, die een zoon van de godin van de liefde, Aphrodite/Venus, was. Romeinse keizers construeerden afstammingslijnen,

leefregel was zonder uitgesproken bovenna-tuurlijke *agents*.

⁶ De enige uitzondering was het Chinese rijk, waar het confucianisme de dominante

zodat ze van de grote goden afstamden. Ook nakomelingen van de profeet Mohammed ontleenden grote status aan hun afstamming. De leider is **goddelijk** of een reïncarnatie van een god. Als de leider van een god afstamt, is het maar een kleine stap dat hij zich bovenna-tuurlijke macht toeschrijft, of zich tot god verklaart tijdens zijn leven. Dat kwam al voor bij kleinschalige, niet-westerse samenlevingen (Spencer 1876), en ook in grote staten in Mesopotamië, Egypte, Rome, Midden- en Zuid-Amerika en Japan. Egyptische farao's werden beschouwd als reïncarnaties van grote goden. Cleopatra VII zei dat ze Isis was.

Als de machthebber van geloof verandert

Toen religie vooral een zaak van de machthebber was, moest het hele volk van religie veranderen als de machthebber van geloof veranderde.

In het klassieke Egypte nam religie een belangrijke plaats in; er werden vele lokale goden vereerd en enorme monumenten gebouwd. De farao's werden als goden vereerd. Een uitzondering was farao **Echnaton** (ca. 1388 - 1351 BCE), die bepaalde dat er slechts één god was: Aton. Tijdens zijn regering is dit doorgevoerd, maar daarna gaf de nieuwe farao de Egyptenaren hun oude goden terug.

Volgens de legende leverde **Clovis** (465 – 511), de koning der Franken, veldslagen tegen de Alemannen. Eerst riep hij de Germaanse god Wodan aan, maar hij verloor, en vervolgens riep hij de Christelijke God van zijn vrouw aan, en hij won. Zijn volk moest zich daarna tot het Christendom bekeren.

Toen **Vladimir van Kiev** zich in 988 tot het Grieks orthodoxe geloof bekeerde, moest zijn hele volk zich ook laten dopen; dat was de start van de Grieks orthodoxe kerk in Rusland. Voor 1517 was de **kerk van Rome** in Europa dominant, als de enige toegestane godsdienst. De gezamenlijke geestelijke en wereldlijke leiders hadden kettters monddood of dood gemaakt. In Europa werd dit door de reformatie een moeizaam principe, omdat er toen andere geloven kwamen met de steun van machtige vorsten, zodat ze niet zo gemakkelijk uitgeroeid konden worden als de eerdere ketterijen. Er zijn in Europa bloedige godsdienstoorlogen (1522 – 1555) gevoerd tussen katholieken en protestanten. In 1555 is bij de Godsdienstvrede van Augsburg formeel vastgelegd dat de vorst de godsdienst van zijn gebied bepaalde. De Britse koning **Hendrik VIII** had een conflict met de kerk van Rome over zijn echtscheidingen en huwelijken. Hij scheidde in 1534 de Britse kerk af van de kerk van Rome en werd zelf hoofd van de Anglicaanse kerk.

Anglicaanse zendelingen probeerden stammen in Tahiti te bekeren. **Koning Pomare II** van Tahiti werd in 1810 bekeerd, en won vervolgens een grote veldslag. Om de onmacht van de vorige goden te demonstreren liet hij een grote stapel godenbeelden verbranden – zonder wraak van die goden. Heel Tahiti bekeerde zich tot het christendom.

Religie en oorlogen

Van oudsher spelen religies een rol bij oorlogen. Religie is (naast etniciteit) een middel om strijders te rekruteren en om bondgenoten te werven.

- In het verhaal van de Trojaanse oorlog strenden goden aan beide zijden actief mee: oorspronkelijk Griekse goden streden tegen oorspronkelijk Trojaanse goden. In de oudheid raadpleegden vorsten orakels voor de oorlog, en brachten ze offers voor de overwinning.
- In de Koran staat expliciet dat gelovigen ten strijde moeten trekken als er gezegd wordt "*Ruk uit op Allahs weg*". De strijders wordt het hiernamaals beloofd, terwijl dienstweigeraars door Allah bestraft zullen worden. Het begrip *Jihad* betekent 'streven': er is een innerlijke jihad tegen verleidingen, en een uiterlijke gewapende jihad ('heilige oorlog') ter verdediging van de islam.
- Pausen riepen op tot de kruistochten.
- De indianenopstanden van 1870 en 1890 hadden een religieus begin. In 1869 kreeg een indiaanse sjamaan een visioen dat de indianen geestendansen moesten houden om de geesten van hun voorouders te laten terugkomen, zodat ze samen met deze geesten de blanken konden verslaan (Howells 1950). Er ontstond een coalitie van indiaanse stammen, die het leger van generaal Custer bij Little Bighorn verslagen heeft (1876). Rond 1890 was er een opleving van geestendansen; vooral de Sioux kwamen in opstand, maar toen er 150 Sioux gedood waren bij Wounded Knee, kwam deze opstand tot een einde.
- Recente conflicten met radicale Moslim-groeperingen zoals Al Quaida en ISIS, zijn conflicten binnen de Islam (Sunni vs. Shia) en tussen de Islam en het Christelijke westen, waarbij radicale Moslims religie gebruiken om medestrijders te werven.

2.3.2. Religie na de Verlichting

Na de Verlichting

Na en door de Verlichting en de Franse Revolutie ontstaan er samenlevingen op een seculiere basis. Seculiere samenlevingen zijn niet altijd tolerant of pluriform. Communistische

Karl Marx en religie

Voor een materialist als Karl Marx is religie alleen relevant in zoverre het een middel is waarmee de bezittende klasse de arbeidersklasse onderdrukt. *“Religie is de zucht van het onderdrukte schepsel, het gemoed van een harteloze wereld, zoals ze de geest in een geesteloze toestand is. Ze is de opium van het volk.”* (Marx 1844, p. 71). Dit zijn magische zinnen. Meestal wordt dit korter geformuleerd *“Religie is de opium van het volk.”* Volgens Marx is religie een instrument van de heersende klasse, waarmee deze het lijden voor de onderliggende klasse acceptabel probeert te maken. Religie is in het denken van Marx een instrument voor onderdrukking. Marx (1844) schrijft: *“Mensen maken religie, religie maakt niet mensen.”* Ook in de Machtige-Voorouder Hypothese is religie een instrument van de machthebbers. Maar bij Marx is religie alleen maar voordelig voor de machthebbers, terwijl religie volgens de Machtige-Voorouder Hypothese nuttig is voor het overleven van het hele volk.

leiders vormden samenlevingen met één heersende ideologie waarin andere ideologieën niet getolereerd werden: er werden bijvoorbeeld miljoenen Christenen en Moslims vermoord. De antigodsdienstige communistische leiders Stalin en Mao Zedong consolideerden hun macht door persoonsverheerlijking, waarbij ze zelf een mythische rol van Onfeilbare Leider hadden.

Religieuze verwijzingen in seculiere staten

In westerse landen is er nu officieel een scheiding van kerk en staat. In Nederland is dit in 1795 door de Franse bezetter doorgevoerd, maar deze scheiding is onvolledig. In Nederland is sinds 1816 de Nederlandse Hervormde Kerk de officiële staatsgodsdienst, die in 2004 opgegaan is in de Protestantse Kerk in Nederland; de vorst dient lid van deze kerk te zijn. In Nederland regeert de vorst volgens de aanhef van iedere wet *“bij de gratie Gods”*. Op de rand van de Nederlandse guldens en de euro's die in Nederland geslagen zijn, staat *“God zij met ons”*. Conform de Christelijke traditie mag men in Nederland met slechts één persoon getrouwd zijn.

Ook in de USA zien we veel voorbeelden van invloed van de Christelijke godsdienst. De *“Pledge of Allegiance”* wordt bij veel gebeurtenissen geciteerd: *“Ik zweer trouw aan de vlag van de Verenigde Staten van Amerika, en aan de republiek waarvoor zij staat, één natie onder God, ondeelbaar, met vrijheid en gerechtigheid voor iedereen.”* Bij de inauguratie tot president van de USA hebben veel presidenten vrijwillig toegevoegd: *“Moge God mij helpen”*. Het nationaal motto van de USA is *“Wij vertrouwen op God”*. De USA wordt door veel inwoners beschouwd als *‘Gods eigen land’*. Conform de Christelijke traditie mag men in de USA met slechts één persoon getrouwd zijn. Ook de militaire eed, die alle Duitse soldaten moesten afleggen tussen 1934 en 1945, bevatte een verwijzing naar God (2 augustus 1934). *“Ik zweer bij God deze heilige eed, dat ik de Führer van het Duitse Rijk en volk, Adolf*

Hitler, de opperbevelhebber van de Wehrmacht, onvoorwaardelijk gehoorzaam, en als dappere soldaat te allen tijde bereid wil zijn mijn leven voor deze eed te geven.”

Religieuze machtspolitiek

In de meeste Moslimstaten mag men zich wel tot de Islam bekeren, maar een Moslim mag niet een andere godsdienst aannemen. Dit is expliciete religieuze machtspolitiek. Moslimmannen mogen met Joodse of Christelijke vrouwen trouwen, maar Moslimvrouwen niet met een Joodse of Christelijke man, vanuit het idee dat de man het geloof van het gezin bepaalt. Conform Islamitische voorschriften mogen Moslimmannen op één tijdstip met vier vrouwen getrouwd zijn, terwijl een vrouw met slechts één man getrouwd mag zijn. Mannelijke machthebbers gebruikten allerlei trucs om meer dan 4 vrouwen exclusief voor zich te houden.

De staat Israël is een Joodse (theocratische) staat. De wet van Israël is verschillend voor Joden en niet-Joden. Volgens de leer beschouwen de Joden zich als ‘het uitverkoren volk’ en hun gebied als ‘het Beloofde Land’. Joden mogelijk uitsluitend met andere Joden huwen.

3. Hypothesen over de oorsprong van religie**Theorieën over de oorsprong van religie**

Cultureel antropologen formuleerden enkele theorieën over de oorsprong van religie:

- totemisme: McLennan (1869), Durkheim (1912), Freud (1913);
 - vooroudergeesten: Tylor (1871), Spencer (1876);
 - natuurverschijnselen: Müller (1878),
 - mana (een bovennatuurlijke kracht): Co-drington (1891), Marrett (1909);
 - magie: Frazer (1911), Malinowski (1925).
- Deze theorieën komen hier ter sprake.

3.1. Het wereldse en het heilige

Domeinen van kennis en handelen

Er zijn twee domeinen van kennis en handelen: het heilige en het wereldse, ofwel magie en religie versus waarneming en wetenschap (Durkheim 1912, Malinowski 1925). Frazer (1911) meende dat het denken van de mensheid drie opeenvolgende stadia doorliep: magie, religie en wetenschap. Volgens Frazer (1911) en Lévy-Bruhl (1910) maakten mensen aanvankelijk geen onderscheid tussen het heilige en profane; voor hen was alles mystiek, en zij gebruikten magie om de wereld te beïnvloeden. *“De gedachten [van primitieve mensen] zijn weinig gedifferentieerd, zodat het niet mogelijk is te besluiten of dit ideeën of beelden van de voorwerpen zelf zijn, of emoties en passies die deze ideeën oproepen of door hen opgeroepen zijn.”* (Lévy-Bruhl en Clare 1926, p. 36). *“... de werkelijkheid die primitieve mensen omringt, is zelf mystiek. In hun collectieve representatie is geen enkel wezen, of voorwerp of natuurverschijnsel wat het voor ons zou zijn.”* (Lévy-Bruhl en Clare 1926, p. 38). Malinowski (1925) meende dat volken steeds onderscheid maakten tussen het domein van praktische kennis en handelen, en tot het domein van magie en religie. Zo kennen boeren en tuinders het verschil tussen hun planten water geven, en water, wijn of bloed over hun veld sprenkelen om de groei te bevorderen. Ook als één persoon soms de leiding heeft van wereldse handelingen, en op andere momenten van magische handelingen, is het op ieder moment duidelijk wat er gebeurt: werken of magie bedrijven

Wat was er eerst: het wereldse of het heilige?

Ik heb de volgende argumenten dat het wereldse vooraf ging aan het heilige.

1. Uit ervaring hebben dieren, apen en mensapen veel praktische kennis opgedaan. Zij weten van veel planten en dieren of deze eetbaar waren. Ze kennen de gevaarlijke dieren. Onze naaste verwanten, de chimpansees en bonobo's hebben technieken om in groepen te jagen. Zij hebben van groepsgenoten simpele technieken geleerd, die ze over generaties overdragen: ze hebben dus een cultuur (Boesch en Tomasello 1998, Whiten e.a. 2001). Ze kennen de gebieden van hun groep en andere groepen, ze kennen hun groepsgenoten individueel en de relaties die ze met die groepsgenoten hadden. Kortom, voordat er mensen waren, was er al veel praktische, wereldse en sociale kennis.

2. Mensen en dieren zijn van de geboorte af gewend aan de gangbare natuurverschijnselen. Er was aanvankelijk geen reden (en ook geen taal) om aan natuurverschijnselen en andere waarnemingen bovennatuurlijke kwalificaties toe te schrijven.
3. De voorouders van de mens moeten miljoenen jaren overleefd hebben. Dat lukte met de praktische kennis van hun natuurlijke en sociale omgeving, en van de technieken en gereedschappen die tot hun beschikking stonden.
4. Als men meent dat magie er voor het wereldse was, komt toch de vraag naar de oorsprong van het magisch denken.

3.2. Het ontstaan van religieuze varianten

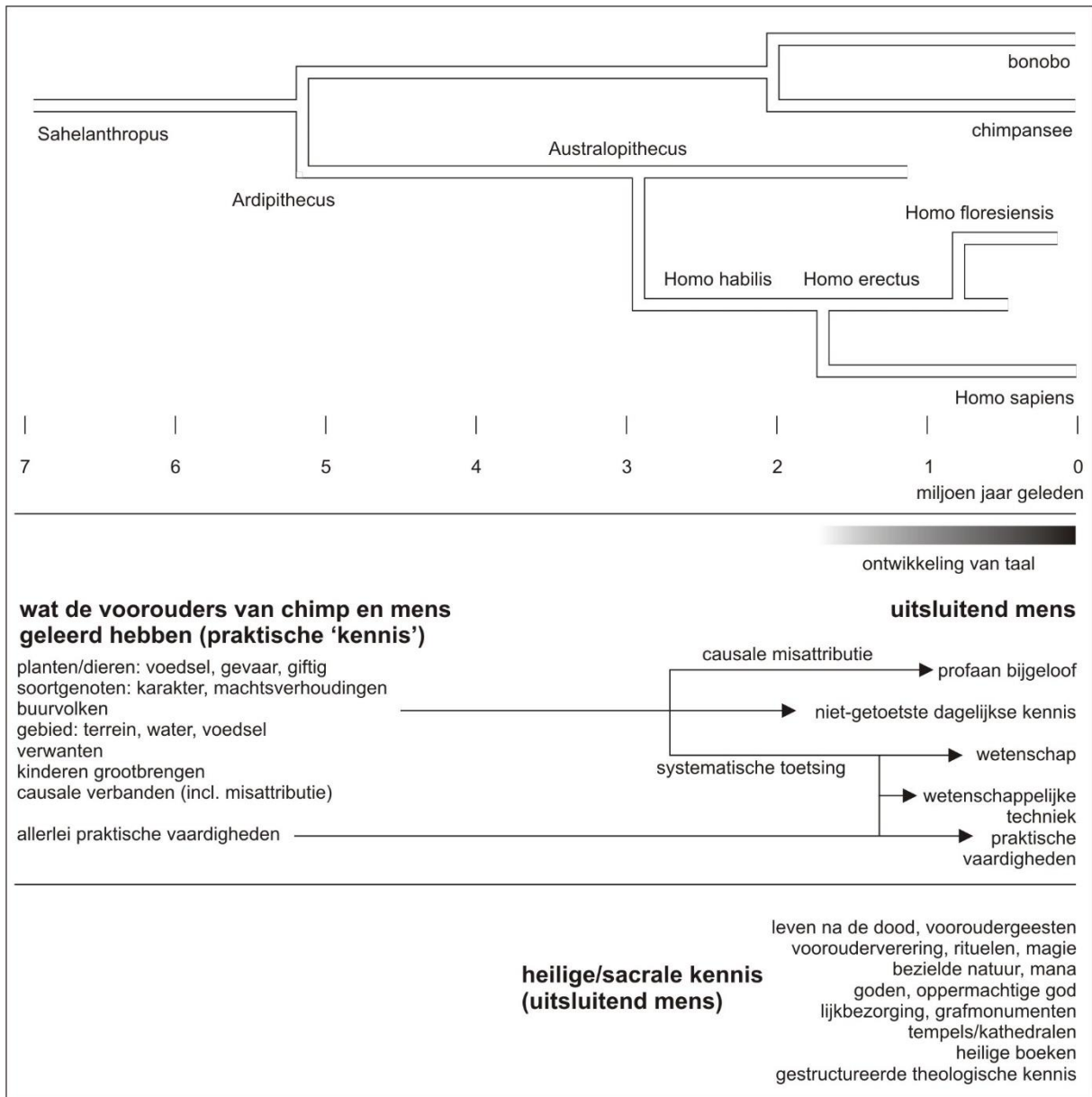
3.2.1. Evolutie van ideeën

De gemeenschappelijke voorouder van de mens en de chimpansee/bonobo leefde ongeveer 6 miljoen jaar geleden (figuur 1). Deze voorouder had voldoende praktische kennis om te overleven, om een nieuwe generatie op de wereld te zetten, en deze op te voeden. Er was nog geen sprake van het heilige. Immers, taal is nodig voor een sociaal besef van het heilige (Palmer e.a. 2009). Er zijn bij de huidige mensen veel varianten van heilige kennis (figuur 1). Deze opvattingen zijn in 6 miljoen jaar tijd ontstaan. Het onderwerp van dit stuk is een plausibele hypothese te formuleren hoe deze varianten van heilige kennis konden ontstaan vanuit normale psychische en sociale verschijnselen.

3.2.2. Een leven na de dood: vooroudergeesten

Voorouders en rouw

Als een dierbare overleden is, is het onderdeel van het normaal rouwproces dat de nabestaanden de overledene in dromen zien en horen, en ook in het dagelijks leven denken ze de overledene te zien of te horen. *“Soms verschijnt de geest na het overlijden, en kan niet worden onderscheiden van de persoon zelf.”* (Spencer 1876, § 92). *“Voorbijgaande hallucinaties kunnen voorkomen waarbij de stem van de overledene wordt gehoord, of vreemden worden ten onrechte aangezien voor de overledene.”* (Brown en Stoudemire 1983). Sommige mensen zien en horen hun overleden dierbaren af en toe, en horen raad of commentaar van die overledenen op gebeurtenissen van na hun overlijden (McVeigh 2016). Dat is – denk ik – de oorsprong waarom mensen in kleinschalige, niet-westerse samenlevingen

Figuur 1. **Boven:** Vereenvoudigde stamboom van mens, chimpansee en bonobo. **Onder:** de leerinhouden (kennis) die aanwezig zijn bij chimpansees en bonobo's, zoals blijkt uit hun gedrag. Deze leerinhouden waren waarschijnlijk ook bij de gemeenschappelijke voorouder van mens en chimpansee aanwezig. Ook zijn er voorbeelden van heilige/sacrale kennis die nu bij mensen aanwezig is. Dit artikel gaat over het ontstaan van die heilige/sacrale kennis.

lang geleden meenden dat de overledenen voortleven na de dood. Immers: men zag en hoorde zelf de overledenen. Het is een merkwaardige en onbegrepen eigenschap van de hersenen dat veel mensen dromen of hallucineren over hun dierbare overledenen, maar zo werken de hersenen nu eenmaal.

De eenvoudigste uiting van religie

Tylor (1871) stelde zich eerst de vraag of er volken zonder religie zijn. Daarover was in die tijd een levendige discussie. Om dit te onder-

zoeken moest de antropoloog de taal van het volk goed beheersen, en moesten de informanten hierover eerlijk willen spreken. Maar eigenlijk doet het er niet toe of er volken bestaan zonder religie. "Als het definitief aangetoond was dat er niet-religieuze wilden bestaan of hebben bestaan, dan zou minstens plausibel opgemerkt kunnen worden dat dit voorbeelden zijn van het leven van de Mens voordat hij een religieuze cultuur ontwikkeld had." (Tylor 1871 (1929), 1e boek, p. 425). "Als we de religie van de lagere rassen als geheel overzien, dan is de leer dat de ziel na het overlijden voortleeft,

Tabel 1. Het verband tussen de sociale complexiteit van gemeenschappen en de rol die men vooroudergeesten toeschrijft (gegevens van Swanson 1960, p. 107).

		religieuze complexiteit			
		rol van vooroudergeesten:			
		inactief	actief	helpen of straffen	worden aanbeden
sociale complexiteit	weinig geledingen	50%	21%	17%	13%
	veel geledingen	13%	13%	26%	48%

het meest algemene en belangrijke principe." (Tylor 1871 (1929), 2^e boek p. 21). Ook Spencer zocht naar de eerste, primitiefste tekenen van religie. Er waren enkele stammen die geen enkel besef hadden van god, engel of duivel, maar: "de beschrijvingen van de antropologen wijzen steeds op enig besef, al is het vaag en tegenstrijdig, van een leven na de dood. Al is dit niet een expliciet geloof, toch blijkt het begin van een geloof uit begrafenisrituelen en angst voor de dode." (Spencer 1876, § 146) ⁷.

Het eerste bovennatuurlijk geloof is een vaag geloof in een leven na de dood. Dat kan zich uiten in begrafenissen, eventueel met rituelen, maar ook bijvoorbeeld in voorouderbeeldjes. In eerste instantie schreef men deze vooroudergeesten geen invloed op het dagelijks leven toe. Dat is de geloofsvariant die het meest frequent is in samenlevingen met de minste sociale geledingen (tabel 1, Swanson 1960). Als een stam geen omschreven geloof heeft, zien we toch een begin van geloof in begrafenisrituelen en het ontzag voor de doden.

Taal: verhalen, sages, legendes en mythes

Voor het ontstaan van religie in een volk is taal onmisbaar. Taal is nodig om bovennatuurlijke ervaringen met stamgenoten te delen en uit te bouwen tot een samenhangend verhaal. Onze verre voorouders beschikten 400 kya over taal (hoofdstuk 7.2.).

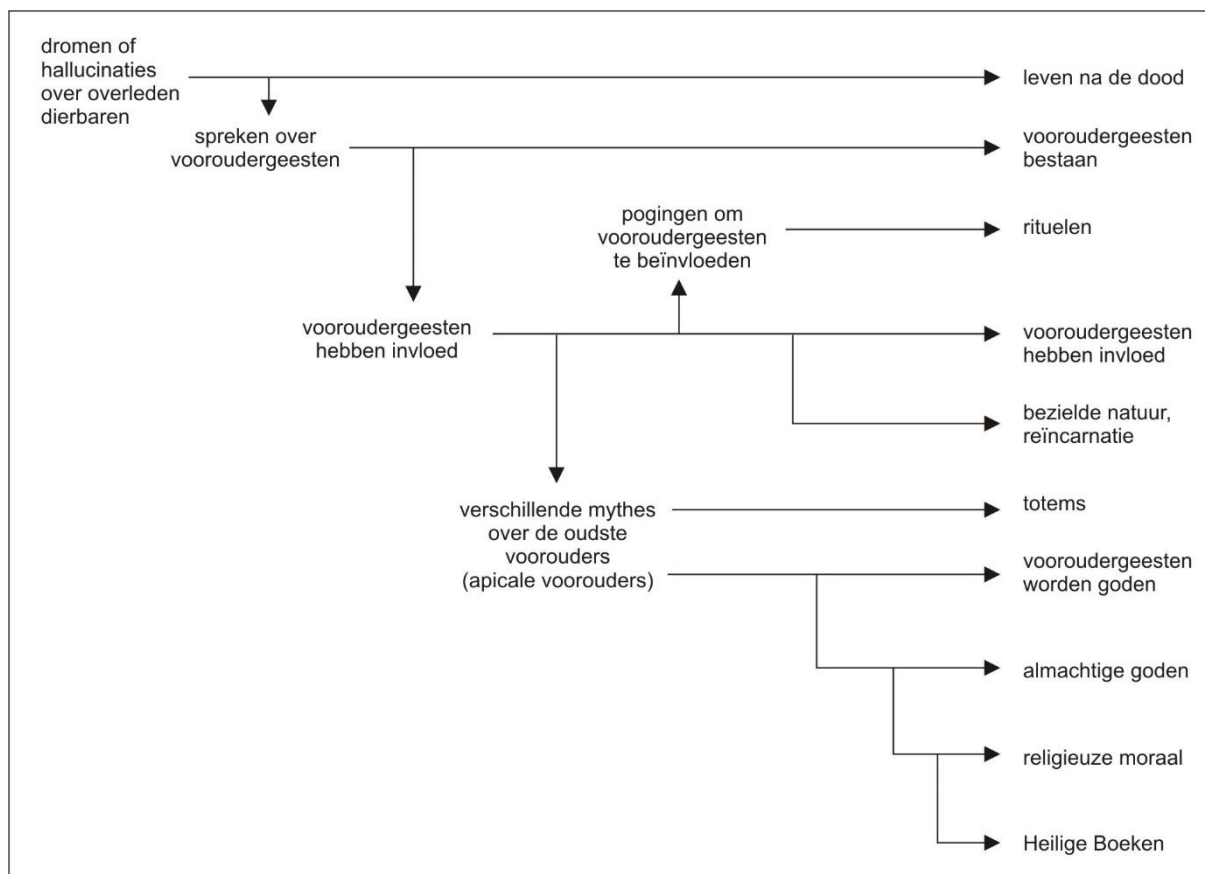
Onze voorouders hebben taal voor alle mogelijke doeleinden gebruikt: voor plannen, sociale contacten, handel, overdracht van praktische kennis, roddelen, verleiding, bedrog enz. De Moderne Mens vertelt verhalen. Ongetwijfeld heeft hij ook verhalen verteld over zijn ouders en grootouders – aanvankelijk historische verhalen. Maar die verhalen werden nu eenmaal steeds mooier en fantastischer. Men verzong legendes, mythes en scheppingsverhalen, en deze werden mondeling overgeleverd (Palmer

e.a. 2009). Legendes en mythes hebben een sociale rol. Groepsgeenoten wisselden onderling de eigen ervaringen over vooroudergeesten uit, en versterkte hiermee het idee dat vooroudergeesten reëel zijn. Zij ontwikkelde mythes over de lotgevallen van de vooroudergeesten: een dodenrijk, hel of hemel. Het 'lot van de vooroudergeesten' zou afhankelijk zijn van een correcte begrafenis. Speciaal over de allereerste (d.i. de oudst overgeleverde) voorouders ontstonden grootse mythes. Men fantaseerde over de oorsprong van de stam met mythische voorouders. De geesten van voorouders konden bezit nemen van dieren, planten of dingen (animisme), of de voorouders konden reïncarneren in mensen of dieren.

Stadia van geloof in vooroudergeesten

"Men gelooft dat spirituele wezens de gebeurtenissen in de materiële Wereld en het huidige en toekomstige leven van de mens beïnvloeden en sturen. Men gelooft dat zij betrekkingen met de mensen onderhouden, en verheugd of boos zijn over de handelingen van mensen. Het geloof in hun bestaan leidt vroeger of later vanzelf en zelfs onvermijdelijk tot actieve wraak en verzoening." (Tylor 1871 (1929), 1^e boek, p. 426-427). Het meest primitieve stadium was dat volken meenden dat de voorouders voortleefden, maar geen invloed hadden. Het is voor de volken steeds weer een intellectuele ontwikkeling om dit idee verder uit te bouwen (figuur 2). Een volgende stap is te concluderen dat de vooroudergeesten invloed hebben op het aardse leven. Weer een volgende stap is dat de mensen menen dat ze de vooroudergeesten konden beïnvloeden door de 'juiste rituelen' uit te voeren. In samenlevingen met geringe technologische ontwikkeling gelooft men nog niet in oppermachtige goden (tabel 2).

⁷ Ook Darwin (1871, p. 66) onderschreef de ideeën van Tylor en Spencer.

Figuur 2. Speculatief schema hoe sacrale opvattingen ontstaan zijn en verder uitgebreid doordat mensen er in hun mythes steeds elementen aan toe voegden.

Tabel 2. Het verband tussen de sociale complexiteit van gemeenschappen en het geloof in oppermachtige goden en het geloof dat deze goden een moraal voorschrijven (gegevens van Moor e.a. 2007, p. 227).

		religieuze complexiteit		
		geen oppermachtige goden	oppermachtige goden, geen religieuze moraal	oppermachtige goden, religieuze moraal
sociale complexiteit	jagen/verzamelen	60%	37%	2%
	visserij	69%	21%	10%
	eenvoudige tuinbouw	60%	37%	2%
	ontwikkelde tuinbouw	21%	63%	16%
	akkerbouw	23%	11%	67%
	veehouderij	4%	16%	80%

Voorouderverering

Sommige volken hebben de traditie om alle ziekte, tegenslag of meevallers toe te schrijven aan de invloed van goedaardige of kwaadaardige geesten of magie. Bij tegenslag meenden ze dat de vooroudergeesten ontstemd zijn en

verzoend moeten worden. Ze proberen op allerlei manieren de vooroudergeesten gunstig te stemmen: door rituelen of het schenken van voedsel of andere offergaven. In het algemeen is voorouderverering het offeren aan de geesten van de voorouders of tot hen bidden.

Voorouders kunnen vereerd worden bij het graf van de overledene of in een huisaltaar, maar ook in grootschalige vieringen zoals bij het Chinese *Hungry Ghost festival*. Voorouderverering komt voor in klein- en grootschalige samenlevingen. Voorouderverering zien we bij o.a. de oude Grieken en Romeinen, in India, China, Japan, Melanesië, Nieuw Guinea en Afrika ten zuiden van de Sahara. Volgens de theorie van Spencer (1876) is geloof in vooroudergeesten het begin van iedere religie. Spencer noemde dit de *Ghost Theory*.

3.2.3. Transformaties van vooroudergeesten

Spencer (1876) presenteert veel gegevens van niet-westerse volken, vaak ontleend aan Tylor (1871), dat de vooroudergeesten allerlei vormen en gedaanten aannemen in de mythes van het volk.

Reïncarnatie en animisme

Veel volken menen dat de geest van iedere overledene reïncarneert in een pasgeboren baby. Sommige rituelen zijn daarop gebaseerd. Dit is reïncarnatie van een mens in een andere mens. Maar er zijn ook volken die geloven dat de geesten van overledenen kunnen voortleven in dieren, planten of dingen. Soms is dat gebaseerd op triviale voorvallen: een dier dat loopt bij het graf of het huis van de overledene, zou dan de geest van die overledene hebben. Volgens sommige volken kunnen de geesten het lichaam van een mens of dier tijdelijk bewonen, zoals men in en uit een huis gaat. Men kan tijdelijk 'bezeten' zijn door een kwade demon. Volgens anderen woont een geest het lichaam van een mens of dier gedurende diens hele leven. Omdat dieren de geest van een stamgenoot kunnen bevatten, is het soms verboden bepaalde dieren te doden of te eten. In het hindoeïsme en boeddhisme reïncarneren mensen in andere mensen of dieren. Boeddha zelf zou in zijn eerdere levens onder andere een slaaf, een aap, een slang en een vis en een boomgeest geweest zijn. Het geloof in reïncarnatie of in een bezield natuur komt voort uit het geloof aan een leven na de dood. *"Het lijkt erop dat het eerste idee van zielen de zielen van mensen betrof, en dit werd later naar analogie uitgebreid naar de zielen van dieren, planten, enz."* (Tylor 1871 (1929), 2e boek, p. 17).

Vooroudermythes: totems

Bij volken komt de mythe voor dat de oudste, eerste voorouder van de clan een mythisch dier of plant was. Dit wordt 'totem' genoemd. Het totemisme is het meest bekend uit Noord-

Amerika en Australië, maar het komt ook elders voor (Tylor 1871 (1929), 2^e boek, p. 234-237). De totem is een sociaal en een religieus symbool voor de clan (Frazer 1910). Men kreeg dezelfde totem als een van zijn ouders, meestal van de moeder. Het is verboden om met een persoon van dezelfde totem te trouwen. Meestal is het ook verboden om het totemdier of -plant te doden of te eten. Totemisme in Australië is het eerst uitgebreid beschreven door McLennan (1869), die meende dat totemisme de eerste religie was; de hele mensheid zou een totemstadium hebben doorgegaan. Dat was mede gebaseerd op de mening dat de *native Australians* de simpelste cultuur zouden hebben. *"... over het geheel genomen zijn inboorlingen in Australië tot nu toe in een meer primitieve staat gebleven dan volken elders."* (Frazer 1910, p. 93, zie ook Crawford 1863). De *native Australians* hebben weliswaar een simpele materiële cultuur en vaak weinig woorden voor getallen, maar hun sociale structuur en hun totemmythes zijn complex. Ik ben het eens met Spencer (1876) dat totemisme naast andere varianten (figuur 2) afgeleid is van een geloof in een leven na de dood.

Vooroudermythes: goden

"Bij alle naties blijkt hoe de samenleving en het bestuur van de mens het modelvoorbeeld werd voor de goddelijke samenleving en bestuur, omdat de mens het typevoorbeeld voor de godheid was. Zoals opperhoofden en koningen verkeren onder de mensen, zo verkeren de grote goden onder de kleinere geesten. Zij verschillen van de zielen en de kleinere geesten ... maar het verschil is kwantitatief en niet kwalitatief." (Tylor 1871 (1929), 2^e boek, p. 248). De mensen bedachten goden naar hun eigen beeld en gelijkenis. Spencer gaf veel voorbeelden dat de geest van de oudst-bekende voorouders in legenden en mythen steeds meer status kreeg en steeds meer bovennatuurlijke macht, totdat deze uiteindelijk de status van godheid kreeg. *"Gegevens bij niet-westerse volken tonen ... dat de oudste herinnerde voorouders geleidelijk godheden geworden zijn; ze bleven menselijk in hun uiterlijk en mentale eigenschappen, maar ze verschillen van de mensen in macht. Ze werden in de traditie erkend als de verwekkers, of veroorzakers van de huidige mensen, en zij werden stilzwijgend beschouwd als de veroorzakers van alle andere dingen, en zij zetelden in het gebied waar het ras vandaan kwam, dat is de andere wereld waar de doden heen reizen."* (Spencer 1876, § 149). In sommige talen is er slechts één woord voor 'god' en 'dode mens', of één woord voor 'vader' en 'het opperwezen' (Spencer 1876). *"In elk geval waren de (Polyne-*

sische) goden die plaatselijke betekenis kregen, vergoddelijkte voorouders die oorspronkelijk wel slechts de goden konden zijn van een grote familie, maar die door hun oudheid en de macht van de groep die hen vereerde, groeiden tot een districts- of stamgod en ten slotte tot een voornaam god van een grote eilandengroep. Zulke goden waren bekende voorouders, maar het is zeer waarschijnlijk dat de goden van het grote pantheon – Tane, Roe, Rongo en Tangaroa – niet enkel mythische voorouders waren [...], maar werkelijke voorouders uit een zeer ver verleden, leiders van de grote pionierstochten” (Howells en Van Agen 1963, p. 189-190). De grote goden zijn vaak zeer menselijk. *“Traditioneel schrijft men de goden een menselijke vorm toe, menselijke passies en een menselijke aard.”* (Tylor 1871 (1929), 2^e boek, p 247). Goden met het uiterlijk van een mens (of van een dier) hebben zeer menselijke passies – met alle deugden en ondeugden: we hoeven maar aan de amoureuze escapades van Zeus of Wodan te denken, aan de jaloeuze reacties van Hera, of aan het overspel van Venus met Mars.

Overigens is het een oud idee dat mythes afgeleid zijn van historische gebeurtenissen, en goden van grote leiders of krijgers. Euhemus (ca 316 BCE) meende dat dit gold voor de Griekse mythen en goden, en Snorri Sturluson (1179 - 1241) voor de Germaanse mythen en goden.

Transformaties van goden

In verdere mythische verhalen worden de macht, de positie en taken van de goden veranderd. Dat gebeurt bij allerlei volken. Er zijn twee hoofdpatronen (Tylor 1871).

Goden worden geassocieerd met **natuurverschijnselen**. De grootste god is vaak de zonnegod. Maar er zijn ook goden voor de maan, de donder, de wind, de regen, de aarde, de zee enz. Op basis van taalkundige argumenten meende Müller (1878) dat de namen van grote goden afgeleid waren van natuurverschijnselen; daarom meende hij dat verering van natuurverschijnselen het begin van alle religie was. Maar de vergelijkende antropologie (o.a. tabel 1 en 2) geeft hiervoor geen onderbouwing.

De goden kregen allerlei **taken**: de god van de oorlog, liefde, het huwelijk, vruchtbaarheid, geboorte, landbouw, jacht enz.

Mengvormen

De fantasie van mensen is ontzagwekkend. Vooroudergeesten kunnen hun menselijke vorm behouden, maar ze kunnen ook de gestalte aannemen van dieren, planten of natuurverschijnselen, of van totems of grote goden

(zie boven). Al deze vormen kunnen in één cultuur naast elkaar bestaan. Zo hadden de Egyptenaren mensachtige goden, maar ook goden die half-mens/half-dier waren. Dergelijke mengvormen kwamen ook voor in de Griekse mythologie, zoals Pan en de centauren. Voorouderverering kan onderdeel zijn van een natuurgodsdienst, maar het komt ook voor in combinatie met geïnstitutionaliseerde religies of ideologieën, zoals hindoeïsme, boeddhisme, confucianisme en taoïsme. In het klassieke Rome zien we beide aspecten van voorouderverering. Families hebben hun *manes*, de familielieden, de geesten van overleden familieleden. Daarnaast hadden de Romeinen hun pantheon van grote goden met Jupiter aan het hoofd. In het monotheïsme claimen theologen dat er slechts één god is, maar naast die god accepteert men meestal allerlei andere bovennatuurlijke *agents*, zoals engelen, duivels, djins, andere geesten, profeten en heiligen

3.3. Magie

Magie

Magie is het uitvoeren van handelingen om een concreet doel te bereiken, terwijl volgens de natuurwetenschap deze handelingen dat doel niet veroorzaken. Magie wordt steeds bedreven door een persoon met speciale kennis, een priester of tovenaar. Door magie probeert de tovenaar vooroudergeesten, demonen, goden of natuurkrachten te beïnvloeden. De tovenaar claimt geheime magische kennis ‘van boven’ te hebben ontvangen. Als hij de juiste rituelen uitvoert, moeten goede en slechte geesten en zelfs goden wel gehoorzamen. *“Magie is gebaseerd op het vertrouwen van een mens dat hij de natuur direct kan domineren, als hij maar de magische wetmatigheden hiervoor kent. In dat opzicht is magie hetzelfde als wetenschap.”* (Malinowski 1925 (1954) p. 19). Magie komt voor bij die aspecten van het dagelijks leven die men niet met ervaringskennis of -kunde in de hand heeft. Daarom gaat magie vaak over gezondheid, vruchtbaarheid, het weer, de groei van gewas, succes bij jacht of visvangst, of voorspellen van de toekomst. Organismen die in hun omgeving causale verbanden ontdekken, vormen nu eenmaal af en toe causale misattributies, d.i. bijgeloof (Beck en Forstmeier 2007). Door deze normale psychologische processen ontstaat het geloof in magie en blijft dit geloof aanwezig. Dat geldt vooral als de hele sociale omgeving het geloof deelt (zie onder).

3.4. Mana: bovennatuurlijke kracht

Mana in Zuidzee-culturen

Een ontwikkeling in het denken over vooroudergeesten was dat men de vooroudergeesten invloed toeschreef op het dagelijks leven. Onderdeel van magie is dat men handelingen of objecten bovennatuurlijke macht toeschreef. Hiervan is afgeleid een abstract idee van bovennatuurlijke macht. Dit wordt meestal beschreven met het woord **mana** uit Polynesië. 'Mana' is een complex begrip, dat zowel werkwoord, zelfstandig naamwoord en bijvoeglijk naamwoord is (Keesing 1984). Mana verwijst naar natuurlijke en bovennatuurlijke macht. Mana is een onpersoonlijke kracht, die zetelt in alle levende wezens en ook in magische voorwerpen. Mensen zijn verschillend in aard, prestige, macht en prestaties. Dat verschil wordt bepaald door mana. Men kan mana verwerven door geboorte, door grote, goede daden of door rijkdom; en men kan mana verliezen door foute daden. Ook organisaties en objecten kunnen mana hebben. *"Het zou zeer moeilijk zijn vast te stellen ... of mana ... oorspronkelijk in verband gebracht is ... met spirituele wezens."* (Codrington 1881, geciteerd door Keesing 1984). Marrett meende dat het mana-idee het alleroudste religieuze idee was. *"Men kan zeggen dat het mana van de Pacific ... rudimentaire overweging belichaamt. – Het vormt een stukje onderbewuste filosofie."* (Marrett 1909, p. 118). Juist zoals veel religieuze kernbegrippen, is mana een vaag woord.

Equivalenten van mana in andere culturen

Ik ben het eens met de auteur van Wikipedia (<http://en.wikipedia.org/wiki/Mana> 27 feb 2010) dat er in veel culturen een idee van bovennatuurlijke macht leeft equivalent aan mana. Wikipedia presenteert veel equivalente woorden voor mana. Het idee van een bovennatuurlijke macht is complementair aan de ideeën over bovennatuurlijke wezens (zoals getoond in figuur 2). Immers bovennatuurlijke wezens hebben bovennatuurlijke macht. Een geest kan overgaan van het ene wezen in het andere; en daarmee gaat de macht van die geest over. Ik denk dat onze verre voorouders eerst geloofden in de invloed van vooroudergeesten, en dat het idee van een abstracte bovennatuurlijke macht (zoals mana) een latere opvatting is.

3.5. Religie als sociaal verschijnsel

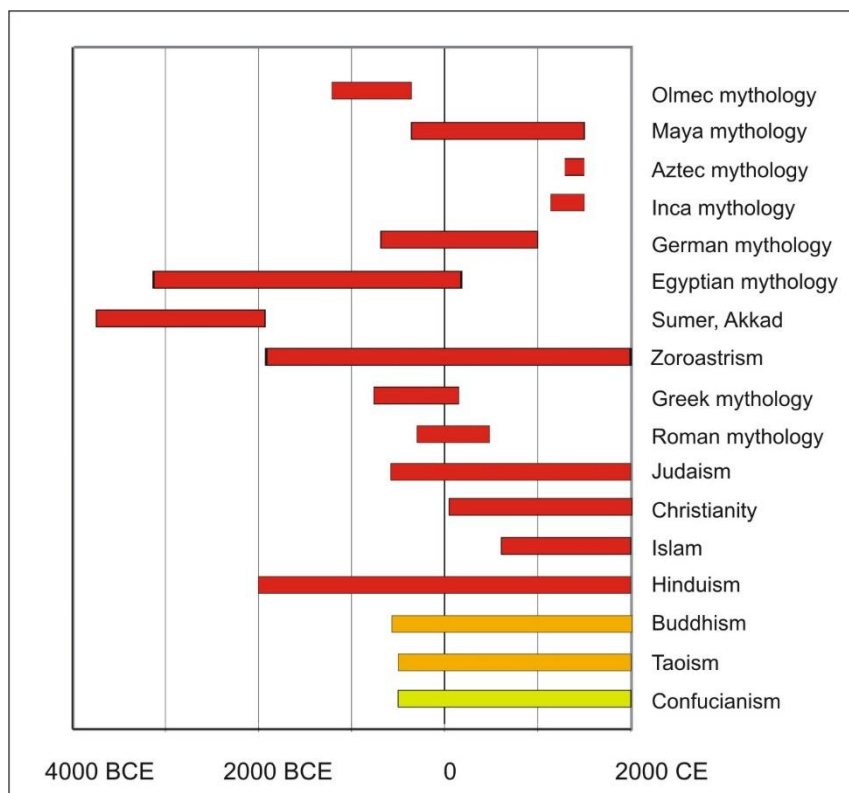
Opkomst en verval van volken, culturen en religies

Durkheim benadrukte het sociale belang van religie. Hij postuleerde zelfs dat god, de

samenleving en de clan hetzelfde zijn. *"Dus als het tegelijkertijd het symbool van de god en van de samenleving is, komt dat niet doordat de god en de samenleving hetzelfde zijn?... De god van de clan, het totem principe, kan daardoor niets anders zijn dan de clan zelf."* (Durkheim 1912, p. 293). Dit zijn merkwaardige uitspraken. Volgens mij kan een god en de samenleving niet hetzelfde zijn, want de samenleving heeft sacrale en profane elementen. Figuur 3 toont voor enkele grote religies en ideologieën de tijd dat ze bestonden. Een religie bestaat zolang er sociale continuïteit is voor de aanhangers. Die continuïteit hangt samen met de grootte van de groep. Er zijn voorbeelden van religieus geïnspireerde groepen die veel eeuwen zeer succesvol waren. Denk hierbij aan de Hindoes in India, de Maya's van 500 BCE – 1500 CE, het Christendom van 100 CE – heden, en de Islam van de jaren 800 – heden. Tot nu toe bestaan grote religies enkele duizenden jaren. Kleinere groepen verdwijnen veel sneller met hun religies. Volken zijn vergankelijk – en met hen verdwijnt hun religie. Religies gaan met hun scheppingsverhalen terug zolang er sociaal-culturele continuïteit voor het volk is. Bij sommige volken worden de afstammingslijnen over tientallen generaties mondeling overgeleverd. Dat geeft een nieuwe interpretatie van het begrip 'mensenheugenis'. Mensenheugenis is de tijd van sociaal-culturele continuïteit van een volk. Voor de grootste volken of culturen duurde die continuïteit enkele duizenden jaren (figuur 3), maar voor de meeste volken veel korter. De mensheid heeft zich minstens 80.000 jaren over de aarde verspreid. Volken hebben zich overal gevestigd. Als dat succesvol was gedurende enkele generaties kon er een sociaal-culturele eenheid ontstaan met eigen gewoontes, orale historie en mythes.

De Machtige-Voorouder Hypothese

Voorouderverering is niet beperkt tot de eigen familie. Mensen horen en zien vooral de geesten van de eigen dierbaren, maar soms neemt men de vooroudergeesten van grote leiders of grote medicijnmannen waar (Swanson 1960). De geesten van de oudste voorouders kregen steeds meer status en bovennatuurlijke macht (Tylor 1871, Spencer 1876). Er zijn binnen stammen altijd machtsstrijden tussen leiders en leden die meer macht willen hebben. Als iemand zo'n machtsstrijd wil winnen, is het belangrijk dat zijn stamgenoten geloven dat juist zijn voorouders extra machtig en geducht zijn. Machthebbers hebben er belang bij om hun voorouders zo machtig mogelijk voor te stellen. Het onderscheid tussen een machtige voorouder en een god vervaagt daardoor. Volken

Figuur 3. Het tijdsverloop dat sommige religies bloeiden. Echte godsdienst in rood, een wereldse leefregel als het Confucianisme in groen, en bovennatuurlijke visies zonder persoonlijke god in oranje.

Tabel 3. De Machtige-Voorouder Hypothese in een tabel.

Activiteit	Komt het eerst vooral voor bij:
Dromen over voorouders	Misschien al bij apen en mensapen
Ontzag voor de doden	Mensapen
Begraven van doden	Neanderthalers
Spreken over vooroudergeesten	Jagers – verzamelaars
Vertellen van mythes	Jagers - verzamelaars
Vereren van vooroudergeesten	Jagers - verzamelaars
Mythes over grote voorouders van de stam	Tuin- en landbouwers, veehouders
Uitvoeren van ritën	Tuin- en landbouwers, veehouders
Religieuze moraal	Tuin- en landbouwers, veehouders
Opschrijven van mythes – heilige boeken	Staten
Bouwen van piramides, tempels, kathedralen, stoepa's	Staten

schrijven hun oudste voorouders de meeste macht toe (Spencer 1876). Mijn hypothese is dat machthebbers hun eigen voorouders steeds meer macht toeschreven om hun eigen positie te consolideren. Volgens de Machtige-Voorouder Hypothese⁸ zijn goden ontstaan doordat machthebbers hun vooroudergeesten

uiteindelijk opgewaardeerd hadden tot goden (tabel 3). Religie is politiek met bovennatuurlijke claims. Volgens de Machtige-Voorouder Hypothese kan in de loop der tijden de status van bovennatuurlijke *agents* veranderen: van machteloze geest tot kleine god naar grote god. Er zijn machtige en minder machtige

⁸ Eigenlijk had dit de Machtige-Vooroudergeest Hypothese moeten heten, maar dat is een lelijke naam.

Politiek en religie

Definitie: politiek bedrijven = mobiliseren van middelen (= mensen, goederen, geld) voor een bepaald, omschreven doel. Drie opmerkingen.

1. Volgens mij kan 'politiek bedrijven' alleen teleologisch gedefinieerd worden, aan de hand van het doel van de actor.
2. Hiermee is politiek bedrijven als gedrag (= een reeks activiteiten) omschreven.
3. Bij alle sociale diersoorten waarbij individuen soortgenoten mobiliseren, kunnen we van 'politiek bedrijven' spreken, bijvoorbeeld bij chimpansees (de Waal 1982).

Definitie: Religie = politiek met bovennatuurlijke claims.

bovennatuurlijke *agents*. Dan is het triviaal hoeveel macht een bovennatuurlijke *agent* toegeschreven moet zijn, voordat we hem of haar 'god' noemen.

Het belang van religie als sociaal verschijnsel

Malinowski (1925 (1954) p. 60) stelde de volgende vragen. *“Waarom worden de meeste religieuze handelingen in primitieve samenlevingen collectief en in het openbaar uitgeoefend? Wat is de rol van de samenleving bij het vaststellen van de regels van moreel gedrag? Waarom zijn niet alleen de morele regels, maar ook het geloof, de mythologie en alle heilige traditie verplicht voor alle leden van een primitieve stam? Met andere woorden, waarom is er slechts één geheel van religieuze opvattingen in een stam, en waarom wordt verschil van opvatting nooit getolereerd?”* Religie zou belangrijk zijn voor de samenhang van een volk (Durkheim 1912, Malinowski 1925, Radcliffe-Brown 1952, Swanson 1960). Daarom vragen de leiders regelmatig van alle stamleden demonstraties van hun loyaliteit. *“In het regionale beleid wordt heiligheid het meest dramatisch ingezet in heilige ceremonies die bedoeld zijn om een begrip van gemeenschappelijke oorsprong, doelstelling en lotsbestemming te scheppen tussen vreemden. ... Zij maken indruk op het gehoor met een kracht die veel verder gaat dan hun normale beleving, en kracht die hen aantrekt, en tegelijkertijd de nuttelosheid demonstreert van ieder poging tot opstand of ontsnapping.”* (Johnson and Earle 1987, p. 250). *“Emotioneel intense rituelen hebben ons verbonden en gesteld tegenover onze vijanden gedurende de hele historie van onze soort”, zegt Whitehouse, “Maar pas toen nomadische verzamelaars zich hier begonnen te vestigen, ontdekten we de mogelijkheden om veel grotere gemeenschappen te vormen op basis van een gemeenschappelijk geloof en rituelen.”* De grote vraag, zegt hij, is of dit naar de hele mensheid kan worden uitgebreid.” (Jones 2013).

Polytheïsme en monotheïsme

Als leiders proberen hun eigen voorouders meer macht toe te schrijven, is er een logisch eindpunt: één alwetende, almachtige, alom aanwezige god: een 'oppermachtige god'. Sommige leiders lieten overwonnen stammen hun goden behouden, maar andere leiders vernietigden concurrerende 'afgoden' en hun beelden. Afhankelijk van de tolerantie ontstond polytheïsme of monotheïsme. Opmerkelijk is dat veel oppermachtige staten tolerant zijn voor religies en ideologieën (Chua 2007). Swanson (1960) onderscheidt grote goden zoals die voorkomen in een monotheïsme, en superieure goden in een polytheïsme. Een grote godheid heeft de wereld geschapen, maar daarna komen er verschillende interpretaties: (1) na de schepping heeft de god weinig bemoeienis met de wereld, of (2) na de schepping blijft de god ingrijpen in de wereld, schrijft gedragsregels voor en bestraft overtreding.

Waarom is het idee van machtige voorouders bewaard gebleven?

Ik kan wel met Tylor en Spencer fantaseren over mythevorming in het verre verleden bij allerlei volken, en ik kan proberen dat te onderbouwen door verhalen uit de antropologie. Maar een kernvraag is: waarom zijn deze mythes bewaard gebleven? Religie zou samenwerking binnen de groep bevorderen (Lahti en Weinstein 2005, Dow 2006, Graham en Haidt 2010, Atran en Henrich 2010). Maar men stelt niet de vraag waarvoor groepsbinding belangrijk was. De stammen van onze voorouders voerden regelmatig oorlog met buurstammen (Keeley 1996). Stammen die klein waren of minder coherent, liepen steeds het risico om uitgeroeid te worden. Dit was geen theoretisch risico: tot voor kort verdwenen in Nieuw Guinea afhankelijk van het gebied in 25 jaar 2% - 30% van de stammen (Soltis e.a. 1995). Succesvolle leiders gebruikten hun machtige voorouders om de samenhang in hun stam te bevorderen, hun eigen gezag te versterken, krijgers te bemoedigen, en dat alles om oorlogen

te winnen, en de stam te laten overleven⁹. Dat was in het belang van de leiders en alle stamleden. Als omringende volken onder de indruk zijn van de macht van een bepaalde godheid, helpt dat ook om bondgenoten te werven. Religieuze gemeenschappen vragen offers van hun leden: het afstaan van geld, goederen of kinderen, het investeren van tijd en inspanning, voedselbeperkingen, vasten, huwelijksregels, kledingrestricties en kennisrestricties (Sosis en Bressler 2003). Dat kan alleen blijven bestaan als een Groot Voordeel tegenover deze offers staat. Volgens mij is dit Grote Voordeel het voortbestaan van de groep. Alle dominante beschavingen uit de geschiedenis kenden een bloeiende godsdienst met grote goden, grote gebouwen en machtige priesters, of dominante leefregels. Alleen volken en culturen met een duidelijke centrale visie met bovennatuurlijk gezag konden voldoende groot worden en coherent blijven zodat ze lange tijd overleefden. Ik heb de *Ghost Theory* van Spencer uitgebouwd tot de Machtige-Voorouder Hypothese, omdat dit sociale element nodig was om te verklaren waardoor geloof in goden bewaard is gebleven. Volgens de Machtige-Voorouder Hypothese werken mensen van een groep samen onder een leider die van de goden afstamt. De groepsleden gaan ervan uit dat hun goden speciaal hun 'uitverkoren' stam steunt.

Historische ondersteuning

In de geschiedenis zien we veel voorbeelden van heersers die claimden dat ze van de goden afstamden of dat ze zelf godheid waren (zie de alinea 'Religie was oorspronkelijk een zaak van de machthebbers'). Farao's en Romeinse keizers construeerden afstammingslijnen, zodat ze van de grote goden afstamden. Dat is de logische tegenhanger van de Machtige-Voorouder Hypothese: leiders schrijven de geesten van hun werkelijke voorouders zoveel macht toe dat deze geesten een goddelijke status krijgen, en dus stammen de leiders af van de goden.

3.6. Religie als verklaring

Pavlov meende dat een instinct voor religie (een religie-reflex) ontstaan is, doordat mensen angst hadden voor natuurverschijnselen. Religie zou die angst bezweren. *"Toen mensen voor het eerst het dier overtroffen, en zich bewust werden van hun eigen bestaan, werd hun*

positie extreem onzeker. Hun begrip van hun omgeving was minimaal. Natuurverschijnselen joegen hen schrik aan. Mensen hebben zich gered door religie te scheppen, die hen in staat stelde zich op een of andere manier te handhaven, te overleven in een compromisloze almachtige natuur." (Pavlov, geciteerd uit Windholz 1987, p. 124). Sommige onderzoekers meenden dat mensen religie geconstrueerd hebben als verklaring voor allerlei natuurverschijnselen, en om te verklaren hoe de wereld ontstaan is (Boyer 2001, p. 6). Antropologen tonen echter dat het verklaren van natuurverschijnselen geen rol speelt bij de eerste, meest simpele religies. Veel volken hebben schepingsverhalen waarin bovennatuurlijke machten een rol spelen; die scheppingsverhalen komen vooral voor bij verder ontwikkelde religies. Wellicht hebben mensen bovennatuurlijke wezens verzonnen om elementaire voorvallen zoals donder, bliksem en de baan van de zon te 'verklaren'. Dat is dan een andere theorie over het ontstaan van religie als aanvulling op de Machtige-Voorouder Hypothese.

3.7. Religie en moraal

Het incesttaboe als de eerste moraal?

Er is wel geclaimd dat het incestverbod het enige universeel aanwezig verbod is, en dat het incestverbod de alleroudste morele regel was. Lévi-Strauss meende dat pas bij het ontstaan van het incestverbod 'de mens' ontstaan is. *"...in het incestverbod ... vinden we de overgang van natuur naar cultuur, van dier naar mens..."* (Lévi-Strauss 1956, p. 278). In hoofdstuk 5.2. heb ik inteelt en incest bij dieren en mensen uitgebreid besproken. Daar wordt onder andere getoond:

1. dat inteeltvermijding bij veel dieren voorkomt,
2. dat huwelijksverboden niet systematisch inteelt verbieden,
3. dat bij sommige volken de huwelijksregels huwelijken tussen neef en nicht bevoorwaarden,
4. dat mensen en dieren een voorkeur hebben voor seksuele partners die op hen lijken,
5. en dat de kans op seksuele aantrekking minder wordt (maar niet nul), als mensen of dieren van jongs af samen opgroeien (het Westermarck effect).

Freud (1913) en Lévi-Strauss (1949) geven het incesttaboe mythische properties. *"Ik wil bena-*

⁹ Voor Norenzayan (2016) is het raadsel van grootschalige samenwerking een groot probleem voor het ontstaan van religie. Ook voor dieren is het ontstaan van groepen in de evolutie niet opgelost (hoofdstuk 5.1.). Wellicht heb

ik met de Machtige-Voorouder Hypothese het raadsel van grootschalige samenwerking tussen volken opgelost.

Tabel 4. Plaatsen in de Tenach (het Oude Testament), waar de auteur beschrijft dat Jahweh bevel tot genocide heeft gegeven. In sommige gevallen is niet gespecificeerd wat met het vee, de bezittingen of gebouwen moest gebeuren.

bron	mannen	vrouwen	jongens	meisjes	vee	bezittingen	gebouwen
Numeri 31: 1 – 18	gedood	gedood	gedood	buit	buit	buit	verbrand
Deuteronomium 2: 30-35	gedood	gedood	gedood	gedood	buit	buit	verbrand
Deuteronomium 3: 1-7	gedood	gedood	gedood	gedood	buit	buit	verbrand
Deuteronomium 21: 10-11	gedood	buit	gedood	buit	?	?	?
Jozua 6: 20 – 21	gedood	gedood	gedood	gedood	gedood	vernietigd	vernietigd
Jozua 8: 1 – 29	gedood	gedood	gedood	gedood	buit	buit	verbrand
Jozua 10: 8-40	gedood	gedood	gedood	gedood	?	?	?
Richteren 18: 27 – 29	gedood	gedood	gedood	gedood	?	?	verbrand
Richteren 20: 28-48	gedood	gedood	gedood	gedood	gedood	verbrand	verbrand
1 Samuel 15: 3	gedood	gedood	gedood	gedood	gedood	?	?
2 Koningen 10: 18 - 27	gedood	gedood	gedood	gedood	?	?	?
Jesaja 13: 15 – 18	gedood	verkracht	gedood	verkracht	?	buit	verbrand
Jeremia 50: 1 – 22	gedood	gedood	gedood	gedood	gedood	verbrand	verbrand
Ezechiël 9: 4 – 6	gedood	gedood	gedood	gedood	?	?	?
Amos 1: 6-8	gedood	gedood	gedood	gedood	?	?	?

drukken [...] dat de beginpunten van religie, moraal, samenleving en kunst samenkomen in het Oedipuscomplex.” (Freud 1913). Dat is overdreven.

Een late religieuze moraal

Ook in de minst ontwikkelde samenlevingen is er een traditie over wat mag en wat niet. Deze leefregels zijn geworteld in traditie en werden aanvankelijk niet religieus opgelegd. In de minst ontwikkelde samenlevingen is er juist geen verband tussen moraal en religie. “De hogere naties vinden het morele element zo belangrijk, maar dat is nauwelijks gerepresenteerd in de religie van de lagere rassen.” (Tylor 1871 (1929), 1^e boek, p. 427). Pas bij verder ontwikkelde samenlevingen treft men goden aan ‘die een moraal opleggen’ (tabel 2) met straffen voor overtredingen. Een religieuze moraal vinden we pas bij verder ontwikkelde samenlevingen. Als moraal de *cause d’être* van religie zou zijn, zou men moraal als religieuze uiting in de meest oorspronkelijke religies verwachten. Maar dat is juist niet het geval. Daarom concludeer ik dat moraal het ontstaan van religie niet kan verklaren. Wel is het aanmerkelijk dat een religieus ondersteunde moraal bijdraagt tot de samenhang van grote groepen (bijv. > 150 leden, Norenzayan en Shariff 2008). Gemeenschappen op religieuze basis bleven 4 maal langer bestaan dan

gemeenschappen op seculiere basis (Sosis en Bressler 2003).

Moraal in de Tien Geboden

In veel gemeenschappen gelden morele regels, waarvan de priesters of de heilige boeken beweren dat een godheid deze oplegt; men spreekt van ‘morele goden’ of ‘moraliserende goden’. Eigenlijk is ‘straffende goden’ een logischer term. Voor het Jodendom (en het Christendom en de Islam) zijn de Tien Geboden de leefregels die zij aan hun God toeschrijven. Bij nader inzien gaan deze regels vooral over God: van de 301 woorden (Exodus 20, *New international version*), zeggen 89 woorden (30%) dat men geen afgoden mag hebben, en 97 woorden (32%) gaan over het eerbiedigen van de dag des Heren (sabbat). Weinig woorden worden gewijd aan bijvoorbeeld moord, overspel en diefstal: respectievelijk 4, 5 en 4 woorden. De Tien Geboden ondersteunden vooral de positie van Jahweh.

De Tien Geboden worden in de praktijk opportunistisch toegepast. Zo is er het verbod “Gij zult niet doden”. Volgens de tekst van de Tenach (het Oude Testament) heeft Jahweh zijn volk 15 maal de opdracht tot genocide gegeven; volgens de auteurs van de Tenach werden deze opdrachten uitgevoerd (tabel 4). De auteurs vonden dit respectabel gedrag en zelfs

Tabel 5. Het percentage volwassenen die zichzelf rekenen tot een van onderstaande categorieën in 7 landen (gegevens van Geertz en Markusson 2010, Bernts en Berghuijs 2016).

	USA	Italië	Spanje	Groot-Britannië	Duitsland	Frankrijk	Nederland
Gelovige in een god of opperwezen	73	62	48	35	41	27	42 *
Agnosticus (weet het niet)	14	20	30	35	25	32	34
Atheïst	4	7	11	17	20	32	24

* Inclusief ietsisme

noodzakelijk om het gebod van Jahweh uit te voeren: andere volken moesten uitgemoord worden. Wie tot het eigen volk behoorde, werd ook opportunistisch toegepast. Zo is de stam van Benjamin uitgemoord, volgens de daders op bevel van Jahweh, terwijl Benjamin toch ook een zoon van Jacob was. Voor het Joodse volk was het winnen van oorlogen en het uitroeien van tegenstanders belangrijker dan braafheid (Miles 1995, p. 104). Overigens zijn de Israëlieten er niet in geslaagd al die volken volledig uit te roeien (Giem 2018).

Het belang van religieuze moraal

Volgens sommigen is religie noodzakelijk om te zorgen dat mensen zich juist gedragen (Durkheim 1912, vergelijk Boyer 2001). In allerlei religies wordt beweerd dat slecht gedrag tijdens of na het leven wordt afgestraft. We moeten het belang van religie voor moreel gedrag relativeren, want:

1. ook apen en mensapen straffen groepsgegoten bij overtreding van impliciete regels;
2. mensen in kleinschalige, niet-westerse samenlevingen leven samen, zonder religieuze moraal;
3. volken konden vele generaties overleven zonder religie;
4. ook atheïsten en agnostische humanisten gedragen zich vaak netjes;
5. sommige religieuze praktijken vinden wij nu verwerpelijk, zoals mensenoffers;
6. in de naam van religie zijn ook grote misdaden bedreven, zoals tijdens de kruistochten;
7. het blijkt dat in de meest ontwikkelde religieuze westerse landen ook moord en sociale problemen voorkomen (Paul 2005, Jensen 2006).

¹⁰ Odd ratio's omgezet in correlatiecoëfficiënten.

¹¹ De ondertitel van *'Religion explained'* was in de USA *"The evolutionary origins of religious thoughts"*, maar de UK-editie had de ondertitel *"The human instincts that fashion gods, spirits*

In een slim experiment met 591 deelnemers uit 8 kleinschalige, niet-westerse volkjes over de hele aarde is onderzocht of het geloof in alwetende, straffende goden invloed heeft op gedrag (Purzycki e.a. 2016). Mensen die geloven dat goden hun gedachten kunnen lezen, verdelen geld iets eerlijker dan mensen die dat niet geloven. Het verschil was klein ($r = 0,05 - 0,06$ ¹⁰), maar statistisch significant.

4. Is religie een instinct?

Instinct

Volgens Thomas van Aquino (1274) hebben mensen een instinct om in God te geloven. Volgens onder andere René Descartes (1641) en Immanuel Kant (1781) heeft God een godsbeseft in de hersenen van mensen geplant. Ook Pavlov sprak van een religie-instinct (of reflex). Sommige onderzoekers menen dat het geloof in goden, bovennatuurlijke wezens en een leven na de dood aangeboren is (Barrett e.a. 2001, Bering 2002). Er is ook recent gesuggereerd dat religie 'een instinct' is (Stella 2001, Wade 2009)¹¹.

In hoofdstuk 3.1. heb ik voorgesteld om het zelfstandig naamwoord 'instinct' te vermijden, maar wel te spreken over 'instinctief' gedrag. Bij dieren noemde men gedrag 'instinctief', als (1) dit gedrag bij alle of verreweg de meeste leden van een soort voorkomt, (2) dit gedrag vooral erfelijk is, en (3) 'nuttig' is in termen van evolutie (zogenaamd 'adaptief'). Dit alles dient empirisch bevestigd te worden.

Is religie een *human universal*?

Atran (2010) claimde dat religie een *Human Universal* is. Maar lang niet alle mensen geloven in bovennatuurlijke wezens. *"Zowel in primitieve als in beschaafde samenlevingen zijn*

and ancestors" (Boyer (USA) 2001, Boyer (UK) 2001). Boyer zelf prefereerde de USA ondertitel, maar hij had geen invloed op de UK ondertitel, die wellicht problemen veroorzaakt (persoonlijke mededeling).

er skeptici en mystici." (Frazer 1923, p. 416). Er zijn grote verschillen tussen westerse landen in de mate waarin men zegt in een god of opperwezen te geloven (tabel 5). Er is vaak sociale druk voor of tegen religie. Individuen in kleinschalige, niet-westerse volken vertrouwen antropologen wel toe dat ze eigenlijk niet in de goden van hun volk geloven. Ook komt het voor dat mensen 'hun geloof verliezen'.

De erfelijkheid van religiositeit

Allerlei aspecten van religiositeit zijn in zekere mate erfelijk (hoofdstuk 7.2.). Maar voor religiositeit vinden we steeds betrekkelijk lage waarden van heritabiliteit, lager dan bijvoorbeeld voor lichaamslengte, IQ en persoonlijkheid.

Is religie evolutionair voordelig?

Als religiositeit bijdraagt tot overleven en voortplanten, dan kan religiositeit een product van Darwinistische evolutie zijn. Religiositeit en religieus gedrag gaan gepaard met een langere levensverwachting (hoofdstuk 8.1.), maar de vraag is of religiositeit bijdraagt tot voortplantingssucces. Ik heb hier gesuggereerd dat religiositeit bijdraagt tot het voortbestaan van volken. Let wel: dit is geen groepsselectie, maar het voordeel voor de individuen die de groep vormen.

Is religiositeit instinctief?

Er waren enkele stammen waarvan de leden geen besef hadden van god, engel of duivel, maar hooguit een vaag besef van een leven na de dood (Spencer 1876, § 146). Een geloof in geesten of goden komt niet 'vanzelf'. In de meeste kleinschalige, niet-westerse gemeenschappen met weinig sociale geledingen gelooft men niet in geesten met macht (Swanson 1960). *"Als we reizigers en historici mogen geloven, zijn er enkele samenlevingen gevonden totaal zonder religie. Maar geen twee volken, en nauwelijks twee mensen hebben onderling dezelfde gevoelens over religie. Het blijkt dat deze belangstelling voor religie niet voorkomt uit een origineel instinct of primaire indruk van de natuur, zoals eigenliefde, aantrekking tussen de seksen, ouderliefde, dankbaarheid en wrok."* (Hume 1757). Hume concludeerde dat er geen instinct voor religie is. Een concreet geloof in Horus, Jahweh, God, Allah, Zeus, Wodan, Brahma of Huitzilopochtli is niet instinctief.

Religie is vooral een product van cultuur dat goed aansluit bij allerlei erfelijke neigingen. Als kinderen opgroeien in een omgeving zonder geloof in bovennatuurlijke wezens, gaan ze niet 'uit zichzelf' geloven in geesten en goden. Kinderen schrijven bewegende dingen intenties toe. Kinderen geloven wel in die 'agents'

die de ouders bevestigen. Dat geldt voor onder andere Sinterklaas en ziektekiemen (Harris e.a. 2006). De ouders bepalen wat kinderen gaan geloven, en sommige samenlevingen bepalen wat volwassenen moeten geloven – of anders doen alsof.

5. Besluit

Naar mijn mening verdient de oude theorie van Spencer (1876) herwaardering. Religie is een belangrijke grondslag voor groepsvorming. Afstamming, 'ras' en politiek zijn andere grondslagen voor groepsvorming; net als religie leiden deze andere grondslagen tot heftige emoties. In de loop der tijd zijn er uitgesproken godsdienstige en uitgesproken anti-religieuze denkers geweest (figuur 4).

Geloof in een leven na de dood

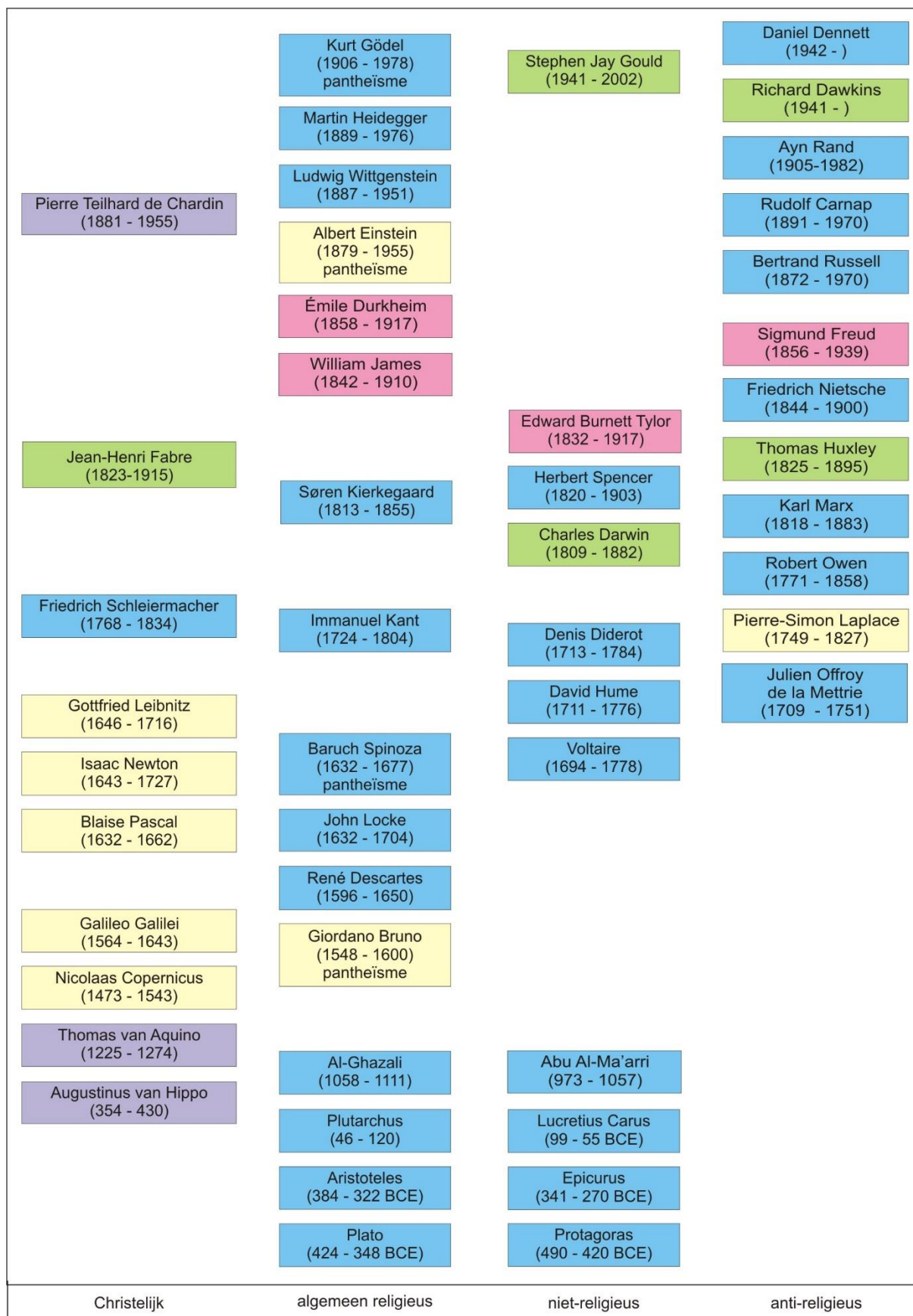
Ik denk dat het erfelijk* is dat mensen overleden dierbaren waarnemen in dromen, hallucinaties en zinsbegoochelingen. Ze gaan ervan uit dat die overleden dierbaren waarnemen wat er gebeurt, en intenties hebben (Kelemen 1999, Bering en Parker 2006). Pas nadat onze voorouders hierover konden praten, kon binnen de stam het idee ontstaan van een voortbestaan na de dood; dit is dan een cognitieve, culturele verworvenheid. Voor kinderen en volwassenen is het de normale toestand dat mensen en dieren in leven zijn. Kinderen van 3 jaar denken dat een dode mens en een dood dier nog kunnen bewegen en voelen, maar op een leeftijd van 5 jaar denken ze dat dode mensen en dieren niet meer kunnen bewegen, maar nog wel dingen weten en verlangens hebben (Barrett en Behne 2005).

Volgens Malinowski (1925) zit het idee van een voortbestaan na de dood in de geest van ieder individu. Malinowski laat in het midden of een schepper dit in de geest van de mens gezaaid heeft, of dat dit een product van natuurlijke selectie is (p.62). Ook Bering (2002) claimt dat 'ghost concepts' aangeboren zijn.

Volgens de Machtige-Voorouder Hypothese is het geloof in geesten en goden ontstaan door normale psychische, sociale en culturele processen. Het is niet nodig om een speciale erfelijke oorsprong voor religie te veronderstellen.

Herwaardering voor de Ghost Theory

Spencer (1876) heeft een theorie uitgewerkt dat er eerst een vaag besef kwam van een leven na de dood. Door hierover te spreken zijn er binnen stammen allerlei mythes ontstaan over de vooroudergeesten, hoe deze vooroudergeesten te beïnvloeden, hoe vooroudergeesten reïncarneren in mensen, dieren of

Figuur 4. Schematisch overzicht van de denkers in de loop de tijd, naarmate ze godsdienstig of antireligieus waren. Filosofen in blauw, theologen in grijs/paars, natuurkundigen in geel, biologen in groen en sociale wetenschappers in rood.

Herbert Spencer

Herbert Spencer (1820-1903) was een universeel geleerde die gepubliceerd heeft over economie, biologie, sociologie, psychologie, ethiek, politiek en filosofie. Hij was geïnspireerd door Darwin en Tylor. Aan hem heeft Darwin het begrip '*survival of the fittest*' ontleend. Spencer ging uit van een continuïteit tussen dieren en mensen. Er zijn enkele verschillen tussen Tylor en Spencer. De ideeën van beiden gaan over de ontwikkeling van religie, maar Spencer spreekt consequent expliciet in evolutie-termen. Spencer claimde expliciet dat alle goden de opgewaardeerde geesten van de oudste voorouders zijn: de *Ghost Theory*. Dus dat alle religie afgeleid is van het geloof in vooroudergeesten. Volgens Spencer was het eerste begin van religie het idee van een leven na de dood. Zo populair als Herbert Spencer in de 19^e eeuw was, zo impopulair werd hij in de 20^e eeuw. Herbert Spencer werd 40 jaar na zijn dood door Hofstadter (1944) ten onrechte afgeschilderd als de voorman van het sociaal Darwinisme (Bannister 1973, 1979, Smith 1979, Hodgson 2004, Leonard 2009, Stewart 2011), en mede daarom werden zijn ideeën verworpen.

Nadat ik de Machtige-Voorouder Hypothese geformuleerd had, ben ik me in voorouderverering gaan verdiepen. Toen ontdekte ik dat Spencer (1876) en deels Tylor (1871) ongeveer dezelfde ideeën veel eerder verwoord hadden. Maar de ideeën van Spencer worden niet meer genoemd in de moderne wetenschappelijke literatuur (Swanson 1960, Hinde 1999, Boyer 2001, Stella 2001, Hamer 2004, Dawkins 2006, Dennett 2006, Atran 2007, Wright 2009, Wade 2009, Culotta 2009). Alleen Howells (1950) noemt Spencer één maal expliciet.

Toch is het idee niet helemaal verloren gegaan: zo lezen we in de *Britannica Concise Encyclopedia* (<http://www.answers.com/topic/ancestor-worship>), November 18th 2009: "Een voorouder met heroïsche daden kan de status van god verwerven."

Edward Tylor

Edward Tylor (1832-1917) was een antropoloog in Oxford die in 1871 het boek '*Primitive culture*' publiceerde. Zijn boek heeft 19 hoofdstukken, waarvan er 7 over religie gaan – en die heten alle 7 '*Animism*'. Tylor gebruikt de naam 'animisme' voor alle religieuze uitingen: van een besef van een ziel en een geloof in een bezielde natuur, tot een geloof in vele goden of oppermachtige goden. "*Animisme omvat het geloof in zielen. In een verder ontwikkeling houdt dit in het beïnvloeden van de goden en lagere geesten. Deze opvattingen resulteren in de praktijk tot actieve verering.*" (p. 427). Tylor wilde niet het woord 'spiritisme' gebruiken voor zijn theorie, omdat dat woord toen al gebruikt werd voor wat we nu spiritisme noemen, d.i. in séances de geesten van overledenen oproepen. "*Ik stel hier voor om onder de naam Animisme de diepliggende leer van Spirituele Wezens te onderzoeken; die belichaamt de Spiritualistische filosofie als tegenhanger van de Materialistische filosofie.*" (p. 425, 426). Tegenwoordig wordt het woord 'animisme' gebruikt voor een geloof in de bezielde natuur. Het heeft tot veel misverstand geleid dat Tylor het woord 'animisme' gebruikte voor alle religieuze uitingen.

planten, en er ontstonden mythes over de oudste voorouders: deze konden veranderen tot totems of tot goden. Spencer formuleerde expliciet dat alle religieuze uitingen afgeleid zijn van het geloof in vooroudergeesten. "*Er is geen uitzondering hierop. Als we de term 'voorouderverering' gebruiken voor alle verering van de doden, al dan niet van hetzelfde bloed, dan concluderen we dat voorouderverering de oorsprong is van iedere religie.*" (Spencer 1876, § 204). Hij noemde dit de *Ghost Theory*. Naar mijn mening is deze theorie nog steeds overtuigend en in overeenstemming met oude en recente gegevens uit de vergelijkende antropologie (tabellen 1 en 2, figuur 2). Waarom zijn de ideeën van Spencer (en Tylor) verloren gegaan?

1. McLennan (1869) claimde dat totemisme de eerste religie was, en dat alle volken een totemstadium doorgemaakt hebben. De reden voor deze theorie is dat totemisme

wordt aangetroffen bij de *native Australians*, die in de meest primitieve samenleving zouden leven. Frazer (1910) en Durkheim (1912) bouwden voort op dit idee.

2. Tylor (1871) gebruikt het woord 'animisme' voor alle religieuze uitingen; dat is ongelukkig. Dit heeft tot veel misverstand geleid (zie tekstkader 'Edward Tylor').
3. Spencer publiceerde zijn ideeën in het boek '*The principles of sociology*'; dat is geen titel waaronder men een theorie over het ontstaan van godsdienst verwacht.
4. Spencer verloor terrein op 3 gebieden. (1) Voor Christelijke denkers, zoals Durkheim, was het onacceptabel dat de belangrijkste theorie over het ontstaan van religie door een ongelovige was geformuleerd. (2) De psychoanalyse werd populair met een andere theorie. (3) De libertijn Spencer werd door de marxist Richard Hofstadter (1944) *geframed* als voorman van het sociaal

Esoterische fysica

De moderne fysica heeft een groot prestige. Maar vooral de relativiteitstheorie, de kwantummechanica en de snaartheorie zijn bizar en niet invoelbaar vanuit het macroscopisch waarnemen van de buitenwereld.

Ook elementen van de religie zijn mystiek. Volgens sommige gelovigen zijn deze mystieke zaken DUS hetzelfde als de contra-intuïtieve elementen van de moderne fysica... Religie zou dan ondersteund worden door de moderne fysica.

Darwinisme (Bannister 1973, 1979, Smith 1979, Hodgson 2004, Leonard 2009, Stewart 2011).

5. Spencer was populair in de laatste helft van de 19^e eeuw, maar impopulair in het begin van de 20^e eeuw om sociaal-politieke redenen.
6. Durkheim (1912) benadrukte de sociale aspecten van religie.

Taylor wordt wel vaak geciteerd, maar door zijn ongelukkig gebruik van het woord 'animisme', geven veel citaties zijn mening niet correct weer. Taylor wordt meer geciteerd dan goed gelezen. Durkheim en Freud meenden dat totemisme de oorsprong van religie was; dat werd in het westen de dominante theorie, en de *Ghost Theory* is in onbruik geraakt. Spencer is door Hofstadter (1944) in diskrediet gebracht. De *Ghost Theory* wordt nauwelijks meer geciteerd.

Het nut van het geloof in machtige voorouders

De *Ghost Theory* (Spencer 1876) is een plausible theorie voor het ontstaan van religie. Maar waardoor is die oorspronkelijke religie bewaard gebleven? De Machtige-Voorouder Hypothese is een combinatie van de *Ghost Theory* (Spencer 1876) en theorieën over

sociale besturing (*social control*) en sociale samenhang (Ross 1901, Durkheim 1912, Janowitz 1975, Friedkin 2004). In de culturele antropologie benadrukt men het belang van groeps-samenhang. Sociale samenhang is mooi en nobel, maar biologische evolutie gaat niet over mooi en nobel, maar over overleven en voortplanten. Kleine groepen chimpansees en mensen worden gemakkelijk verslagen en geëlimineerd (hoofdstuk 6.2.). De Machtige-Voorouder Hypothese specificereert waarvoor groepscohesie en groeps-grootte belangrijk zijn: voor het winnen van oorlogen. Daardoor overleeft de eigen stam, groep of volk.

Verscheidene oorlogen zijn gevoerd in naam van een religie. Het winnen van oorlogen vergt meestal Grote Offers van de strijders. "*Met de toename in sociale complexiteit, en de verbreding van staten en imperia, zijn sociaal-politieke eenheden gefuseerd tot veel grotere groepen, inclusief religies, etniciteiten en ideologieën.*" (Whitehouse 2018). Religie en ideologie zijn belangrijke verbindende factoren tussen mensen of groepen. Mensen kiezen hun religie en ideologie. Ook 'ras' is een belangrijke verbindende factor, maar (1) 'ras' kan niet wetenschappelijk onderbouwd worden (hoofdstuk 2.2.), en (2) men kan zijn 'ras' niet kiezen. Om de rol van religie bij oorlogen goed te praten, betogen gelovigen wel dat er bij menselijk handelen soms dingen verkeerd lopen. Maar volgens de Machtige-Voorouder Hypothese is een rol van religie in oorlogen niet toevallig, maar in tegendeel: het winnen van oorlogen is een causale verklaring (de *cause d'être*) van religie

Ik hoop dat ik met de Machtige-Voorouder Hypothese een plausibel scenario verwoord heb over hoe religie in de prehistorie stapsgewijs ontstaan kan zijn, en sindsdien bewaard is gebleven, gebaseerd op normale psychische, sociale en culturele processen. Ik claim niet dat dit per sé voor iedere religie zo verlopen is.

